

Figure 2. Sectoral Contribution to Gross Domestic Product, at constant prices for the year 1999/00

Figure 3. Construction Annual Growth Rates during the period 1998/97-1999/2000

Budget Statement for Year Ending 30th June 2005
Ko e Fakamatala Patiseti

Figure 5. Pats Annual air visitor arrivals

Kano Tohi

1. Talateu	5
2. Ngaahi Taumu'a ki he Kaha'u 'a e Pule'anga	5
3. Tu'unga Fakapatiseti.....	5
<i>i. Ngaahi Faingata'a Fakamamani lahi.....</i>	<i>5</i>
<i>ii. Ngaahi Faingata'a Fakalotofonua.....</i>	<i>6</i>
4. Taumu'a Fakapatiseti.....	6
5. Ngaahi Tefito'i Mo'oni Faka'ekonomika Economic Factors	7
<i>i. Tu'unga Faka'ekonomika 'o Tu'apule'anga.....</i>	<i>7</i>
<i>ii. Tu'unga Faka'ekonomika Fakalotofonua.....</i>	<i>7</i>
<i>iii. Ngaahi Fokotu'utu'u ki he 2004/05</i>	<i>8</i>
6. Tokanga'i 'o e 'Ekonomika Fakalukufua	8
<i>i. Tu'utu'uni Fakapa'anga</i>	<i>8</i>
<i>ii. Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga.....</i>	<i>9</i>
<i>iii. Pangike Fakalalaka 'o Tonga</i>	<i>9</i>
<i>iv. Pa'anga Malu'i 'o e Kau Ngoue</i>	<i>9</i>
7. Tu'utu'uni Faka'ekonomika	10
8. Ngaahi tefito'i Fakalelei	10
<i>i. Sekitoa Ngoue</i>	<i>11</i>
<i>ii. Sekitoa Toutai</i>	<i>11</i>
<i>iii. Sekitoa Takimamata.....</i>	<i>11</i>
<i>iv. Langa mei he Lavame'a.....</i>	<i>12</i>
<i>v. Sekitoa 'a e Pule'anga</i>	<i>12</i>
9. Founa Ngaue ki he Fakalalaka Fakasosiale.....	13
10. Fakamole ki he Ngaahi Sekitoa Mahu'inga Taha	13
11. Ngaahi Liliu ki he Tukahau	15
12. Aofangatuku	15

1. Talateu

'I he fakamatala Patiseti 'o e ta'u ni, 'oku ou fakaha ai 'a e ngaahi founa 'oku hoko atu ki ai e fakalelei ngaue 'oku lolotonga fakahoko 'e he pule'anga, pea fakaha ai foki mo e ngaahi taketi fo'ou ki he ta'u. 'Oku fiema'u ke potupotutatau pea mo hu'ufataha 'a e tokanga ke ngaue'aki ke matu'uaki 'a e ngaahi palopalema fakatu'apule'anga pea pehe ki he ngaahi faingata'a fakalotofonua, kae malava ke a'usia 'etau visone ki he kaha'u – 'a e ngaahi taumu'a fakasosiale pea mo faka'ekonomika. 'Oku kamata 'a e patiseti 'o e ta'u ni mo ha tu'unga 'oku to e lahi ange 'a e ngaahi palopalema, ka 'i he taimi tatau 'oku to e lahi ange e fiema'u hotau kakai: ngaahi fiema'u 'a e to'utupu, kau vaivai, ngaahi famili 'oku 'ikai fe'unga 'a e ma'u'anga pa'anga, kae tautautefito ki hotau kakai 'i he 'otumotu. 'Oku 'ikai totonu pea he'ikai ke tau lava ke tukunoa'i 'a e ngaahi fiema'u ko ia. 'Oku fai e feinga fakalukufua fou 'i he'etau ngaahi tu'utu'uni pea pehe ki he ngaahi fakamole, ke feau e ngaahi fiema'u ni pea kau mai ki ai e ngaahi tokoni mei he ngaahi fonua fakalalakala.

2. Ngaahi Taumu'a ki he Kaha'u 'a e Pule'anga

Ko ia ai, 'oku ou faka'amu ke u to e fakamanatu atu 'a e visone 'a e pule'anga ki he kaha'u 'o e kakai 'o e fonua ni.

Ko e taumu'a 'a e pule'anga, 'e malava ke a'usia, 'o fou 'i he ngaahi ngaue fakalelei faka'ekonomika 'oku lolotonga fakahoko pea 'e makatu'unga mei heni e 'inasi e kakai 'o e fonua ha mo'ui 'oku fiefia pea mo ha tu'unga ma'olunga mo lelei foki. Kuopau ke faka'apa'apa 'etau ngaahi tu'utu'uni ki he ongo to'utangata fakatou'osi, lolotonga pea pehe ki he kaha'u, 'o fakafou 'i ha 'ulungaanga fakafonua 'oku pau pea mo mahu'inga malieange. Ko e fa'unga 'o 'etau ngaahi fakalalakala fakasosiale mo faka'ekonomika 'oku tonu ke ne fakaha 'a e ngaahi fiema'u fakafo'ituitui 'a e kakai, potupotu tatau 'a fefine mo tangata, pea ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga 'o e 'ataakai fakapolitikale, faka'ekonomika pea pehe ki he ngaahi ngaue fakapa'anga.

Ko e taumu'a 'eni 'oku ne tataki 'a e pule'anga 'i he 'ene ngaahi tu'utu'uni fakalukufua ki he 'ekonomika 'o e fonua pea mo 'ene ngaahi fokotu'utu'u fakapatiseti.

3. Tu'unga Fakapatiseti

i. Ngaahi Faingata'a Fakamamani lahi

Ko e fa'ahinga 'ataakai ta'eta'epau ne fo'u ai 'a e ngaahi makatu'unga ki he teuteu patiseti 'o e ta'u kuo'osi, 'oku kei hokohoko atu ai pe 'i he ta'u ni. Neongo kuo 'osi fakaha faka'ofisiale kuo ngata 'a e vavakovi ko ia 'i he vaha'a mo 'Iulaki, ka 'oku kei hokohoko atu pe 'a e tau kae'uma'a 'a e ngaue malohi 'a e kau tau toitoi ke nau tuku ha fu'u pulonga 'i he ngaahi maketi pa'anga mo e koloa foki. Neongo kuo holo 'a e mahaki faka'auha (SARS), ka kuo hoko 'a e ngaahi ta'emanonga 'i he Hahake Lotoloto ke makatu'unga mei ai 'a e hiki ma'olunga 'a e totongi 'o e lolo lolotonga e mahina ko Me.

Ko e ngaahi feliuliaki mo e ngaahi faingata'a ko 'eni kuopau ke tokanga'i fakalelei. He 'oku ne uesia lahi 'aupito 'etau ngaahi fokotu'utu'u fekau'aki mo e tupu faka'ekonomika ki he kaha'u. Ko 'etau mama'o mei he ngaahi fonua he kuohili kuo 'ikai fu'u ongo koe'uhi ko e natula 'o e fengaue'aki fakataha fakamamani lahi. 'I he 'aho ni, ko e ngaahi fakahoko tu'utu'uni 'i he ngaahi fonua mama'o 'e malava pe ke ne uesia 'a e tu'unga 'o 'etau 'ekonomika fakalotofonua.

Ko e ngaahi faingata'a fakamamani lahi 'oku fou mai 'i ha ngaahi fotunga kehekehe. Ko e 'isiu fekau'aki mo e tautoitoi pea pehe ki he ngaahi me'a fekau'aki mo e malu'i 'o e kau'afonua 'oku tonu ke fai ki ai ha tokanga lahi. 'Oku lolotonga faifatongia foki 'etau kau tangata mei he Taumalu'i Fonua 'i hono tauhi 'o e melino 'i he 'Otumotu Solomone pea 'e vave ni pe ha'anau

hoko atu ki 'Iulaki. Kuopau pe ke tau tauhi hotau ngaahi fatongia fakatu'apule'anga 'oku ha 'i he tohi tu'utu'uni 'a e Pule'anga Fakatahataha 'o Mamani (UN). Pea ko hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia, kuopau ke fai 'a e fakamole ki ai 'a ia 'e fua mei he patiseti 'a e pule'anga.

Ko e 'isiu felave'i mo 'etau fakafalala ki he pa'anga 'ofamai'aki 'e hotau kainga mei muli 'oku totonu pe ke fai hano vakai'i fakalelei. Ko e konga lahitaha 'o 'etau pa'anga humai mei muli ko e pa'anga 'ofa mai mei hotau kainga mei muli, 'o lahiange ia 'i he koloa hu atu ki tu'apule'anga, pa'anga mei he takimamata, mo e ngaahi ngaue kehe pe. 'Oku kei fakautuutu pe foki 'a e tupu 'a e pa'anga ni ka 'oku mahu'inga ke 'oua na'a tau fu'u fakafalala ki ai. He 'oku mahino ko 'ene fuoloa ange 'a e taimi mama'o hotau kainga nofo muli mei Tonga ni pea 'e malava ke holoa ai pe mo e pa'anga 'e ma'u mai mei he kainga ko ia.

Na'e ha mahino foki e fu'u fakafalala 'a e ngaahi sekitoa fefakatau'aki mo muli ki hono hu atu e hina ki tu'apule'anga he taimi ne to lalo ai 'a e totongi 'o e hina. Na'e 'i ai foki si'i kau ngoue hina 'e ni'ihii na'e 'ikai ma'u ha seniti 'e taha mei he hina ne fakatau atu ki tu'apule'anga. 'I hono fakalukufua, ne holo 'a e pa'anga hu mai mei he hu koloa atu ki tu'apule'anga tupu pe mei he to lalo 'a e pa'anga na'e ma'u mei he uta hina 'ata'ata pe. 'Oku hoko foki mo e holoa he tu'unga 'o e toutai pea 'oku ne fakae'a 'a e tu'unga pelepelengesi 'oku 'i ai 'a e sekitoa ni tautautefito ki he ngaahi faingata'a 'oku 'ikai ke tau malava ke pule'i. Pea ko e ngaahi faingata'a fakapa'anga ne fehanganagai mo e Kautaha Vakapuna Fakafonua 'a Tonga, 'oku ne fakaha mai 'a e a'usia tatau 'i he ngaahi fonua lahi.

ii. Ngaahi Faingata'a Fakalotofonua

'Oku mahu'inga ke tau kalusefai 'etau ngaahi fiema'u 'i he taimi lolotonga ni, kae malava ke tau ngaue fakapotopoto'aki e ki'i koloa si'isi'i 'oku tau ma'u, ke makatu'unga mei ai hano langa mo teu ki ha kaha'u 'oku tu'uloa pea mo fe'unga ma'ae to'utupu 'o e lolotonga ni.

Kuo liliu e fa'unga pe tokolahi 'o e kakai 'i hotau sosaieti ko ia ai 'oku fiema'u 'etau ngaahi tu'utu'uni ke ne malava 'o feau 'a e ngaahi liliu ni. Ko e tokolahi taha e kakai 'o e fonua ko e tou'utupu 'oku si'i hifo 'i he ta'u 21. 'Oku to e tokolahi ange 'a e to'utupu 'oku nau kumi ngaue he ngaahi 'aho ni. To e tokolahi ange foki mo e to'utupu kuo nau nofo mei he ako. Pehe foki ki he to e tokolahi ange mo e kakai 'oku nau fekuki mo e ngaahi faingata'a faka'ekonomika 'i he ngaahi 'otumotu. 'Oku tupu fakautuutu foki mo e tu'unga 'o e faihia. Pea 'oku to e lahiange hono ngaue'aki 'o e faito'o konatapu. Ko e ngaahi faingata'a mo'oni 'eni 'oku totonu ke fai hano tokanga'i.

Ne ha foki 'i ha savea ne toki fakahoko kimui ni 'a e faingata'a'ia faka'ekonomika 'oku fepaki mo kinautolu 'oku toe 'i he ngaahi 'otumotu tupu mei he fehikitaki fakalotofonua. 'Ikai ko ia pe ka na'e to e ha foki mei he savea ni ko e vahe fa 'e taha (1/4) 'o e ngaahi famili ne fakahoko ai 'a e savea, 'oku ma'ulalo 'a e pa'anga 'oku nau ma'u fakauike 'i he sikeili totonu 'e malava ke ne feau 'enau ngaahi fiema'u.

Ko 'eni 'a e ngaahi palopalema kuopau ke fai hono tokanga'i 'i he teuteu ko ia 'o e patiseti, neongo 'ene faingata'a.

Ko ia ai, 'e 'ikai lava 'e he pule'anga ke solova faka'angataha 'a e ngaahi faingata'a faka'ekonomika mo fakapa'anga 'oku fehanganagai mo e kakai. Ka 'oku tukupa 'a e pule'anga 'e kei fai hono tukuingata ki hono langa pea mo fakalalakala pea ke fakahoko fakata'u ma'u pe.

4. Taumu'a Fakapatiseti

Ke a'usia 'a e visone 'i he tu'unga ni, ko e taumu'a ngaue 'o e patiseti ki he 2004/05 ke "a'usia ha tupu faka'ekonomika 'oku tu'uloa pea mo ha tu'unga fakasosiale 'oku potupotutatau". Ko e malava'anga ke a'usia ha tupu faka'ekonomika, kuopau ke tau ma'u ha tu'unga fakapa'anga 'oku tokamalie mo tu'uma'u, pehe foki ki ha totongi koloa 'oku ma'ama'a ange, lahi fe'unga e

pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga, pea mo ha patiseti 'oku malava 'a hono fua. Ko e founa pe ke tau a'usia ai 'a e tu'unga ni, ko 'etau hokohoko atu 'i he polokalama fakalelei 'o e 'ekonomika pea pehe ki he founa ngaue 'a e pule'anga 'a ia ne kamata 'i he 2001, pea kau ki ai mo e ngaahi ngaue fakalelei ki he tute mo e ngaue 'a e ngaahi kautaha pisinisi 'a e pule'anga.

Kuo pau foki ke tau fakalelei'i mo e fa'unga 'o 'etau 'ekonomika koe'uhi ke ne lava 'o fakatupu ha ngaue 'oku to e lahiange ma'ae to'utupu, pea 'i he taimi tatau ke fokotu'u ha 'ekonomika 'oku faingofua 'ene fehangahangai mo e ngaahi feliuliuaki vave 'i he tu'unga faka'ekonomika fakamamani lahi. 'I he'ene pehe, te tau malava ke feau 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakai kotoa 'o Tonga, tautautefito ki he kau masiva. 'Oku fu'u tokanga 'aupito 'a e pule'anga ki he faingata'a'ia faka'ekonomika ko ia 'oku fehangahangai mo e fa'ahinga ni'ihii 'o e kolo, tautautefito ki he ngaahi 'otumotu.

5. Ngaahi Tefito'i Mo'oni Faka'ekonomika Economic Factors

Teu vakai'i heni mo fakaikiiki atu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni faka'ekonomika 'i he patiseti 'o e ta'u ni.

i. Tu'unga Faka'ekonomika 'o Tu'apule'anga

Fakatatau ki he fakamatala mei he Kautaha Pa'anga 'a Mamani (IMF), ko e kake ko ia 'i he tu'unga fakamamani lahi 'oku o fakataha ia mo e tupu fakamamani lahi 'i he koloa fakalukufua 'a e fonua (GDP) 'o 'avalisi ki he peseti 'e 6 'i he sikeili fakata'u lolotonga e konga hono ua 'o e 2002/03. Ko e tupu ni ne hokohoko atu pe 'o a'u ki he 2004. Ka 'oku ne kapui 'a e ngaahi faikehekehe lahi 'i he ngaahi fonua. 'Oku vaveange foki 'a e tupu faka'ekonomika 'i 'Esia, tautautefito ki Siaina, pea mo 'Amelika. Ko e tupu 'i he tu'unga faka'ekonomika 'o e ngaahi fonua fakatahataha 'o 'Iulope 'oku 'ikai ke fu'u lahi pea holoa foki mo e tupu 'i he fiema'u 'a e kakai. 'Oku fakafuofua 'e he Kautaha Pa'anga 'a Mamani (IMF) ko e tupu 'i he ngaahi fonua lalahi (G7) 'e 'alu hake mei he peseti 'e 2.2 'i he 2003 ki he peseti 'e 3.5 'i he 2004, 'a ia 'oku ma'olunga ange ia 'i he tupu 'oku angamaheni ki ai ko e peseti 'e 2.5

Ko Nu'usila 'a ia ko e taha 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo Tonga ni, 'oku hokohoko atu ai pe 'a e tupu fakautuutu 'a 'ene tu'unga faka'ekonomika mei he konga hono ua 'o e 2003 ki he konga kimu'a 'o e 2004. Ko e tupu lolotonga leva 'oku 'avalisi ia ki he peseti 'e 3.7 'i he ta'u 'aki 'eni 'e 5 talu mei he 1999, 'o ma'olunga ange ia 'i he 'avalisi ki he ta'u fakalukufua. Ko e malohiange ko ia 'a e tupu 'i he maketi fefakatau'aki mo tu'apule'anga 'oku ne to e fakatupulekina 'a e ngaahi fiema'u fakalotofonua, fakataha mo e 'alu hake 'a e ngaahi fakamole 'a e kakai mo e pa'anga hu mai. Ko 'Aositelelia na'e tupu vave 'i he konga hono ua 'o e 2003, pea ko e koloa fakalukufua 'o e fonua na'e tupu'aki 'a e peseti 'e 5.5. Ko e tupu ko 'eni na'e fua ia ki he lahi 'a e fiema'u fakalotofonua, pea mo e hiki e fakamole 'a e kakai. 'Oku to e malohiange foki mo e tupu 'i he hu koloa ki tu'apule'anga. Kuo a'u foki 'a e 'ekonomika 'o Siapani ki ha tu'unga fakafiemalie 'aupito mei he ngaahi taimi ne 'i ai 'i mu'a ange. Ne hiki 'aki 'a e koloa fakalukufua 'a Siapani e peseti 'e 1.6 'i he kuata Tisema 'o e 2003 'o 'ilonga ai 'a e tupu lahi 'i he ngaahi pisinisi muli kuo fakalele 'i he fonua pea mo e ngaahi hu koloa ki tu'apule'anga

ii. Tu'unga Faka'ekonomika Fakalotofonua

'Oku fakafuofua ne tupu 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o Tonga ni 'aki 'a e peseti 'e 2.9, 'i he 2003 'o ma'olunga ange ia 'i he fakafuofua ne ha 'i he patiseti ko e peseti 'e 1.9. 'Oku ne fakamahino heni 'a e leleiange 'a e ngaahi ngaue ne fakahoko 'i he sekitoa ngoue, takimamata, ngaue langa, fefononga'aki mo e fetu'utaki. Ka 'i he 2003 ko e holoa e sekitoa ngoue fakataha mo e to lalo 'a e totongi 'o e hina ne fakatau atu ki tu'apule'anga, 'ikai ke sai e ola 'o e toutai, ma'ulalo mo e pa'anga ma'u mai mei he sekitoa fefononga'aki, 'uhila mo e fetu'utaki, ne nau

fakatupunga ai e to lalo ki he fakafuofua ne fai ki he koloa fakalukufua 'o e fonua (GDP) ki he 2003/04 'o peseti pe 'e 1.6 kae 'ikai ko e peseti 'e 2.6 na'e fai ki ai e fakafuofua he ta'u kuo'osi.

iii. Ngaahi Fokotu'utu'u ki he 2004/05

'I he 2004/05 ko e koloa fakalukufua 'o e fonua (GDP) 'e tupu'aki e peseti 'e 2.8 pea ko e ngoue ko e tefito'anga ia 'o e tupu vave 'a e tu'unga faka'ekonomika. Ko e fakafuofua ni 'oku fakatefito lahi ia 'i he tu'uma'u pe fetu'aki 'i he maketi 'o tu'apule'anga pea mo e lelei hono ngaue'aki 'o e ngaahi tu'utu'uni faka'ekonomika pe fakapa'anga 'a e pule'anga. 'Oku fakafuofua 'e tupu 'a e 'ekonomika fakamamani lahi 'aki 'a e peseti 'e 4.6 'i he 2004 pea peseti 'e 4.4 'i he 2005. 'E kau lelei 'eni ki he fakahoko fatongia 'a e pule'anga Tonga 'i he kaha'u vave mai.

'Oku hokohoko atu ai pe 'a e kake 'a e hu koloa mei tu'apule'anga, fakatefito 'eni mei he malohi ko ia 'a e tupu 'i he pa'anga 'ofamai'aki 'e he kainga mei tu'apule'anga, ka 'oku kake si'isi'i e koloa 'oku fakatau atu ki tu'apule'anga. 'I he taimi tatau 'oku kei palopalema pe 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e pule'anga tupu mei he ngaahi fakamole lalahi ne fai ki ai e fokotu'utu'u.

Ko e tu'unga ma'olunga ko ia 'oku 'i ai 'a e hikihiki e totongi koloa 'oku 'amanaki ke tu'uma'u 'i he peseti 'e 10, neongo 'oku fu'u vave ke fakafuofua 'i ha'ane holo mei he tu'unga ma'olunga lolotonga. Ko e tu'unga fefakatau'aki fakatu'apule'anga 'oku malohiange 'a e lolotonga ni 'i he kuohili tupu ia mei hono ma'u mai 'a e ngaahi no mei tu'apule'anga mo e 'amanaki 'e tupu 'a e pa'anga 'ofamai'aki 'e he kainga mei muli 'i he taimi 'e malohiange ai 'a e 'ekonomika fakamamani lahi. 'Oku fakafuofua 'e kei tu'uma'u ai pe 'a e fakakatoa 'o e pa'anga talifaki mei tu'apule'anga 'i he tu'unga lolotonga.

6. Tokanga'i 'o e 'Ekonomika Fakalukufua

'E hokohoko atu hono tataki e taumu'a 'o e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga mo faka'ekonomika 'a e pule'anga ki he ongo taumu'a mahu'inga ko 'eni, ki hono fakamalohi'i 'o e tu'unga faka'ekonomika pea mo a'usia ha tu'unga faka'ekonomika 'oku ma'uma'uluta.

i. Tu'utu'uni Fakapa'anga

Ko e taumu'a lalahi 'e ua 'o e tu'utu'uni fakapa'anga 'oku fekau'aki mo hono tauhi 'o e tu'unga 'oku 'i ai 'a e hikihiki e totongi koloa, ua ke tauhi 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e pa'anga talifaki mei tu'apule'anga 'i ha tu'unga 'oku fakafiemalieange, ke lava ai ke totongi 'a e fakamole 'i he koloa hu mai mei tu'apule'anga 'i he mahina 'e 3 ki he 4. Kuo ausia 'e he ngaahi tu'utu'u ni fakapa'anga e taha 'o 'ene taketi 'a hono pukepuke e tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'i he vaha'a 'o e mahina 3 ki he 4 'o e koloa humai. Ka 'i he tafa'aki 'e taha, 'oku fiema'u lahi ke holoki 'a e hikihiki e totongi koloa ki ha tu'unga 'oku ma'uma'uluta ange.

Ko e tu'unga 'o e totongi koloa 'oku kei hikihiki pe ki 'olunga, mei he peseti 'e 10.7 'i he 2002/03 ki he 'avalisi ko e peseti 'e 11.6 'i Tisema 2003. 'Oku tupu 'eni mei he hikihiki e totongi koloa mei tu'apule'anga, fakataha mo e hiki lahi 'i he tute ki he kavamalohi mo e tapaka hu mai mei tu'apule'anga. 'I he taimi tatau, ko e hokohoko ko ia 'a e fe'amokaki 'i he patiseti 'a e pule'anga 'oku tanaki atu ia ki he ngaahi fiema'u fakalukufua e fonua, mo e tupu 'i he ngaahi fiema'u fakalotofonua, neongo na'e toki fakafiemalieange 'i he taimi na'e lelelange ai 'a e pa'anga hu mai 'i he konga hono ua 'o e 2003. 'Oku 'amanaki ko e tu'unga 'o e hikihiki e totongi koloa 'e tu'uma'u 'i he tu'unga ko 'eni 'i he 2004/05, Ka neongo ia 'e 'i ai pe 'a e palopalema, koe'uhi ko e hikihiki 'a e totongi 'o e lolo mata 'i he 'ene a'u ki Me 2004. Kapau 'e kei hikihiki tatau ai pe, pea ko e hikihiki e totongi koloa 'e kake mo ia 'i he 2004/05.

Na'e fakalalakaka 'a e tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'i Tisema 2003/04 pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e kei tautauhi ai pe 'a e tu'unga fakafiemalie ko 'eni 'i he 2004/05. Na'e tupu ia mei

he pa'anga no na'e ma'u 'e he pule'anga, pea mo e feinga 'a e ngaahi pangike fakakomesiale ke fakapa'anga 'a hono fakatau mai 'o e pa'anga Tonga ki hono fakapa'anga 'a 'enau ngaahi no atu.

Na'e malohiangē 'a e mahu'inga 'o e pa'anga 'o fakafehoanaki ki he mahu'inga 'o e pa'anga 'Amelika 'i he lolotonga 'o e 'uluaki mahina 'e 9 'o e 2003/04, ka na'e holo 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga fakafehoanaki ki he pa'anga 'Aositelelia mo Nu'usila 'i he vaha'a taimi tatau. Na'e tupu ia mei he feliuliuaki 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e kau fokotu'u pisinisi, pea mo e ngaahi 'uhinga 'oku 'ikai ke mauea 'e he ngaahi tu'utu'uni 'a e pule'anga. Ko e ngaahi fakamole ki hono totongi 'o 'etau ngaahi koloa hu mai mei tu'apule'anga 'oku hokohoko ai pe 'ene kake ki 'olunga pea 'oku kau ia ki he hikihihi 'a e totongi 'o e koloa.

'I he tafa'aki 'e taha, ko e ma'ulalo 'a e tu'unga 'o e fakafetongi pa'anga 'oku ne faka'ai'ai 'e ia 'a e ngaahi sekitoa 'oku nau fakafalala ki he ngaahi ngaue mo e koloa hu atu ki tu'apule'anga, 'a ia 'oku ma'u mei ai 'a e pa'anga lahi ki he fonua.

Na'e feinga'i ke 'oua 'e liliu 'a e tu'utu'uni fakapa'anga 'i he ngaahi mahina kimui ni koe'uhi ke malu'i'aki 'a e tu'unga 'o e pa'anga talifaki. Pea 'e kei hokohoko atu ai pe 'a e founa ko 'eni kae'oua leva ke a'u ki ha taimi 'e a'u ai 'a e tu'unga 'o e pa'anga talifaki ki ha tu'unga 'oku fakafiemalie ange.

ii. Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga

Ko e kongā foki ia e feinga 'a e pule'anga ke to e fakamalohi'i 'a e sekitoa fakapa'anga, 'aki hano fakahu atu ha lao ke to e fakalelei'i 'a e Lao ki he Ngaahi Pangike. 'E tokoni lahi 'a e lao ni ki hono fakalelei'i 'a e fatongia fakapule 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga ki hono tokanga'i e ngaahi pangike pea ke fakapapau'i 'oku kei ma'u 'a e falala 'a e kau fokotu'u pisinisi mo e kau fakahu pa'anga 'i he founa ngaue ni. 'Oku to e vakai 'a e pule'anga ke fakalelei'i 'a e Lao 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga ke fakalahi 'a 'ene pa'anga pea mo hono mafai koe'uhi ke to e vaveange mo pau 'ene fehangahangai mo e ngaahi liliu 'i he tafa'aki fakapa'anga.

iii. Pangike Fakalalakaka 'o Tonga

Na'e ta'e'amanekina 'aupito 'a e fakahoko fatongia lelei 'a e Pangike Fakalalakaka 'o Tonga 'i he ngaahi ta'u kimui ni mai. 'I he 'enau ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e ngaahi no, ne fakatefito 'a e tokanga ki he tafa'aki fakatupukoloa 'o e fonua, pea pehe ki he'enau 'ilo mo mahino'i 'a e ngaahi fiema'u fakalalakaka 'a Tonga, pea na'e hoko ia ke tokoni 'a e Pangike ki he 'ekonomika 'o e fonua. 'Oku fokotu'u 'e he pule'anga ke to e fakalahi 'ene tokoni fakapa'anga ki he Pangike Fakalalakaka 'o Tonga 'i he 2004/05 'aki 'a e taumu'a ke fakalahi 'a e ngaahi ngaue 'a e Pangike ki he ngaahi sekitoa 'oku nau fiema'u tokoni 'i he ngaahi kolo. 'Ikai koia pe, ka 'oku to e fekumi 'a e Pangike ki ha founa ke poupoua 'a e ngaahi malohinga 'o e Pangike ni 'o 'ikai ke ne uesia 'a e ngaahi tu'utu'uni fakakomesiale 'oku hoko ki he fakalalakaka 'a e Pangike mo e kakai 'oku nau fengau'e'aki.

iv. Pa'anga Malu'i 'o e Kau Ngoue

Tupu mei he ngaahi faingata'a 'oku fehangahangai mo e ngaahi sekitoa fefakatau'aki mo tu'apule'anga, 'oku tokanga 'a e pule'anga ki ha founa ke tokoni'i ai 'a e ngaahi kautaha hu koloa ki tu'apule'anga 'aki hono fokotu'u ha fa'ahinga pa'anga ke ne malu'i 'a e ngaahi pisinisi ko 'eni. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki ko e pa'anga tokoni ko 'eni te ne tokoni'i 'a e kau fefakatau'aki mo tu'apule'anga 'aki hono fakapapau'i 'e ma'u 'a e pa'anga 'a e kau ngoue 'okapau 'e hoko ha palopalema ki he'enau totongi no. 'E fekumi leva 'a e pule'anga ki ha kau mataotao ke tokoni ki hono fokotu'utu'u 'a e ngaahi founa fakalao mo fakangaue ki he tokoni ko 'eni.

7. Tu'utu'uni Faka'ekonomika

Kuo hanga 'e he pule'anga 'o teuteu ha patiseti ki he 2004/05 'oku ne tokanga'i 'a e ngaahi me'a 'a ia ne u 'osi fakaha atu kimu'a. Hange ko ia 'oku ha 'i he Tepile 1, ko e patiseti 2004/05 'oku fakatefito ia 'i he tupu 'i he pa'anga ngaue 'a ia ko e \$3.6 miliona. Kau atu foki ki ai mo e \$14.3 miliona 'e fakahu ki he ngaahi poloseki lalahi, 'o fakatefito pe 'i he konga faka'osi 'o e poloseki langa Saikolone WAKA 'i Vava'u mo e ongo Niua, pea mo e poloseki lahi ko ia 'o hono fakalelei'i 'o e Falemahaki Vaiola. Ko hono fakapa'anga 'o e fe'amokaki 'a ia 'oku fe'unga mo e \$10.6 miliona 'o e patiseti fakalukufua, 'e ma'u ia mei he fengau'e'aki 'e fai mo e ngaahi fonua mo e ngaahi kautaha tokoni 'i he ngaue fakalalakaka, fakatefito 'i ha ngaahi no totongi ma'ama'a fe'unga mo e \$5.5 miliona pea mo e fakapa'anga fakalotofonua 'i hono toho 'a e toenga pa'anga ngaue 'a e pule'anga ko e \$3 miliona pea mo e ponite fe'unga mo e \$2 miliona.

Ko e fakaikiiki 'o e pa'anga hu mai mo e ngaahi fakamole 'a e pule'anga 'oku ha ia 'i he Fakamatala Patiseti – Pepa 2.

Tepile 1: Patiseti Palanisi

	Patiseti Fakafuof 2002/03	Fuofua 'Esitimeti 2003/04	'Esitimeti Faka'osi 2003/04	Patiseti 'Esitimeti 2004/05
Pa'anga Humai Fakalukufua (1)	99.3	124.9	102.1	117.7
Pa'anga Tukahau	80.7	83.1	83.6	88.2
Pa'anga Humai Makehe	15.7	26.7	15.5	23.8
Ngaahi Tokoni (Pa'anga)	2.9	15.1	3.0	5.7
Fakakatoa Pa'anga Ngaue (2)	92.9	114.6	102.3	114.8
Palanisi 'o e Pa'anga Ngaue (1-2)	6.4	10.3	-0.2	2.9
Palanisi Ng. Fakamole lalahi (3)	8.0	17.3	2.8	13.7
Palanisi Ng. 'inivesi Fakapa'anga Taumu'a (4)	9.5	-0.4	-0.4	-0.1
Palanisi Fakakatoa (1-2-3-4)	-11.1	-6.6	-2.6	-10.7
Ngaahi 'Inivesi Fakapa'anga	0.0	0.0	-10.0	3.0
- Tupu Haohaoa 'I he Pa'anga Ngaue 'a e Pule'anga Mo e fokotu'ungaue*	0.0	0.0	-10.0	3.0
Ngaahi Mo'ua Fakapa'anga	11.1	6.6	12.6	7.6
- Tupu Haohaoa fakaloto fonua	5.4	0.7	0.0	2.1
- Tupu Haohaoa 'I Tu'apule'anga	5.7	5.9	12.6	5.5

* Ko e tupu haohao 'i he pa'anga ngaue 'a e pule'anga ki he 2004/05 'oku kau ai 'a e \$2 miliona ko e no mei he ADB pea ko e palanisi 'o e pa'anga kuo 'osi ngaue'aki 'I he 2003/04.

8. Ngaahi tefito'i Fakalelei

Na'a ku 'osi fakamahino'i 'oku fehanganagai 'a Tonga mo e ngaahi liliu vave faka'ekonomika fakamamani lahi pea mo e ngaahi fiema'u fakalotofonua 'oku to e lahi ange. Ko 'etau ngaahi tu'utu'uni founa ngaue faka'ekonomika fakalukufua 'e tokoni ki hono fakatokamalie 'a e tu'unga faka'ekonomika taimi nounou. Koe'uhi ke a'usia 'e Tonga 'ene visone, ko ha kaha'u 'oku tu'umalieange mo malu 'a e to'utangata, kuopau ai ke tau hokohoko atu 'a e ngaahi fakalelei ki he founa ngaue mo e fa'unga faka'ekonomika hange ko ia ne tau kamata mai ai. Kuopau ke malava 'e he 'ekonomika 'o fakangaue'i 'a e fanau 'oku nau 'osi mei he ako he ta'u kotoa 'a ia 'oku fakafuofua ki he toko 2,000. 'E malava ke fakahoko 'eni kapau 'e lava 'o fakahoko 'e he 'ekonomika. 'Ikai ko ia pe ka ko e tu'unga faka'ekonomika lolotonga kuopau ke

to e leleiangē mo lahi 'a e me'a 'e hoko. Ko e 'uhinga ia 'oku mahu'inga ai 'a e ngaahi fakalelei faka'ekonomika mo e sekitoa 'a e pule'anga.

Ko e taha 'o e taumu'a 'a hono fakalelei'i 'a e sekitoa 'a e pule'anga ko hono hiki'i 'a e fakahoko fatongia 'a e pule'anga ki he tu'unga ma'olunga mo leleiangē. 'E malava heni ke fakalalaka mo lelei ange hono fakahoko 'o e ngaahi tefito'i sevesi ki he kakai, pea holoki ai 'a e tu'unga 'o e tukuhau 'oku fiema'u 'e he pule'anga ke totongi ki hono fakahoko 'a hono ngaue'aki 'o e ngaahi sevesi ko 'eni. Ko e holoki 'o e tukuhau te ne faka'ataa'i ai 'a e ngaahi koloa 'i he sekitoa taautaha ki ha 'inivesi fo'ou, 'a ia te ne malava 'o fakatupu ha faingamalie ki ha ngaue fo'ou ma'ae fanau 'oku 'osi mei he ako.

Ko e taumu'a hono ua, ke fokotu'utu'u 'a e ngaahi founa ngaue 'a e pule'anga ke to e lelei ange, tautautefito ki he tafa'aki 'oku ne uesia 'a e ngaahi ngaue 'a e sekitoa taautaha. 'A ia kuopau ke tau fakalelei'i 'a e halanga mo e lahi 'oe ngaahi ngaue faka'ekonomika 'oku kau ai 'a e pule'anga koe'uhi ke fakamamafa ki he ngaahi ngaue 'oku fakahoko leleitaha 'e he pule'anga- 'o hange ko hono fakahoko 'o e tefito'i ngaue 'a e pule'anga, fakalelei'i 'o e ngaue'anga fakakolo, tokoni'i mo fakahinohino 'a e 'ilo mo e faingata'a fakakolo, fa'u ha makatu'unga ki he ngaahi ngaue 'a e sekitoa taautaha, pea ke tuku atu ki he sekitoa taautaha ke nau faitu'utu'uni ki he'enua ngaue fakakomisiale pea ke nau fehangahangai foki mo ha ngaahi faingata'a fakakomesiale.

i. Sekitoa Ngoue

Na'e faingata'a'ia 'a e sekitoa ngoue 'i he mahina 'e 12 kuohili. 'Oku mahino ko 'etau fakafalalala ki he pa'anga hu mai mei he uta 'o e hina 'e hoko ko hotau fakangatanga he ko 'ene to lalo pe hono totongi, te ne uesia ai pe 'a e sekitoa katoa. 'I he feinga ke fakalahi 'a e ngaahi ngoue ke uta atu ki he maketi 'i tu'apule'anga, na'e kamata ai 'e he pule'anga hono 'ahi'ahi fakaili mo to 'a e fa'ahinga vesitapolo kehekehe. 'Oku feinga ke fakavave'i 'a e ngaue ni lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga. 'Oku feinga foki 'a e pule'anga ki ha ngaahi tokoni mei muli ki he fakalalaka 'o e sekitoa ngoue 'aki hono fakalelei'i 'o e founa ngaue pea mo e fakalalaka 'o e ngaahi ngaue fakangoue iiki.

ii. Sekitoa Toutai

'Oku lolotonga vakai'i 'e he Pule'anga ha ngaahi founa ngaue fo'ou ke pou pou ki he sekitoa toutai tupu mei he si'isi'i e ika ne ma'u lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga. 'Oku 'ikai foki ke malava 'e he kau taukei 'i he toutai ke talamai kiate kitautolu pe 'e foki fakaku mai 'a e tuna, ka 'e malava 'e he pule'anga ke ngaue fakataha mo e sekitoa toutai ke tokoni ki hono langa'i mo pukepuke 'a e sekitoa ni lolotonga 'a e taimi faingata'a ko 'eni. Ko e fokotu'u fakakaukau 'e ua 'oku vakai'i 'a ia ko hono fakapapau'i 'o e EEZ, fekumi ki ha aleapau ke fakalahi 'a e potu tahi ki he toutai, pea mo hono to e vakai'i 'a e founa fokotu'utu'u ngaue 'a e pule'anga ke fakapapau'i 'oku tokoni ki he toutai.

iii. Sekitoa Takimamata

'E hokohoko atu 'a e tokoni 'a e pule'anga ki he sekitoa takimamata. 'I he lolotonga ni ko e faingata'a lahi 'oku hoko, ko e 'ikai ke to e hokohoko atu 'a e fepuna'aki fakalotofonua 'a e Kautaha Vakapuna Fakafonua 'a Tonga. 'Oku fokotu'utu'u 'a e pule'anga ke kumi ha ngaahi kautaha fakatautaha 'oku nau fie fakahoko 'a e fa'ahinga ngaue ni. Ko e tefito'i liliu ia ki he founa ngaue 'a e pule'anga kimu'a 'a ia ne nau fakalele 'a e ngaue ki he fepuna'aki. 'I he taimi tatau, 'e vakai'i 'e he Pule'anga ha ngaahi fokotu'utu'u ngaue fo'ou ki hono faka'ai'ai ha ngaahi 'inivesi fo'ou ki he sekitoa ni. Ko e ngaahi ngaue mei he takimamata 'i he 2003/04 na'e kau pe ki he tupu 'a e 'ekonomika.

iv. Langa mei he Lavame'a

Kuo u 'osi lave ki ha ngaahi faingata'a 'oku tau fehangahangai mo ia 'oku hoko. Ka kuopau ke 'oua 'e tukunoa'i pe ta'etokanga'i 'a e ngaahi lavame'a 'a e kakai Tonga 'oku nau a'usia - 'a ia 'oku 'ikai ke fakavikiviki'i mo fakahounga'i 'i he taimi 'e ni'ihii. 'Oku kau heni 'a e fakalalakaka 'i he ngaahi kolo 'i hono solova 'a e konga 'o e ngaahi faingata'a fakasosiale; ko e fakalalakaka ange 'o e ngaahi ngaue fakakomesiale 'a e ngaahi pisinisi; ko e ngaahi memipa fakalotu mo fakataautaha ngaue'ofa 'oku nau tokoni makehe ke a'usia 'a e visone na'a ku 'oatu kimu'a. 'Oku faka'amu 'a e pule'anga ke tokoni ke langa mei he ngaahi ngaue fakakolo ko 'eni pea ke fakataha'i 'a e 'ilo 'a e ngaahi kolo. 'A ia 'e fenapasi mo e ngaahi fakakaukau fakakomesiale - pea ko e tokolahi 'o e kakai ko 'eni 'oku nau mateuteu ke vahevahe atu 'a e 'ilo 'oku nau ma'u. Kapau te tau fakatokonga'i, fakatupulaki mo vahevahe 'a e ngaahi lavame'a 'a e ngaahi kolo, pea 'e lele 'i matangi 'etau feinga fakalalakaka 'oku fiema'u.

v. Sekitoa 'a e Pule'anga

'Oku hokohoko atu pe 'a e fakalelei ki he sekitoa 'a e pule'anga. Ko e konga 'uluaki 'o e fakalelei, ko e ngaue ki hono pule'i mo leva'i 'o e ngaue fakapa'anga 'a e pule'anga.

▪ Pule'i mo hono leva'i 'o e Pa'anga

Hili hono tali ke ngaue'aki 'a e Lao ki hono Pule'i 'a e Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga 'i he 2002, ne hokohoko ai pe hono kamata'i 'e he Potungaue Pa'anga ha ngaahi founa ngaue fakaonopooni ki hono pule'i 'o e ngaue fakapa'anga. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'i he lolotonga 'o e 2004/05 'e malava 'a e ngaahi potungaue 'a e pule'anga ke nau fetu'utaki mo hoko hangatonu ki he polokalama fakakumipiuta 'a e Potungaue Pa'anga koe'uhi ke fakalalakaka hono pule'i, leva'i mo tauhi 'enau vouiti takitaha. 'E 'i ai foki mo e ngaahi liliu fo'ou ke fakalalakakaange 'a e founa hono totongi 'o e ngaahi vahenga. 'Oku mau ngaue 'i he ta'u ni ki hono fakahu ki he patiseti fakata'u 'a e ngaahi fiema'u pa'anga mei he ngaahi kautaha fakapule'anga, pea te mau hokohoko atu hono fakakau mo hono fakalelei'i 'a e founa ngaue hono pule'i 'a e ngaue fakapa'anga. Te mau ngaue mo ha kau matoatao ki hono fakalalakaka 'o e fakamatala pa'anga 'a e pule'anga, ke fakapapau'i ko 'emau ngaahi no mo hono to e no atu 'a e pa'anga 'oku makatu'unga lelei 'i he ngaahi no taautaha pea mo hono tu'unga fakalukufua.

▪ Kau Ngaue Fakapule'anga

'I he 'aho 1 'o Siulai 2004, 'e kamata ngaue fakakonituleki ai 'a e kau 'ulu'i potungaue 'a e pule'anga pea 'e 'i ai e ngaahi me'afua ke sivi'aki 'enau fakahoko fatongia. 'Oku fakataumu'a 'eni ke taliui mo fatongia'aki 'e he kau 'ulu'i potungaue 'a e ngaahi ngaue mo e ola 'o e ngaue 'enau potungaue, 'o fakatefito 'i he pa'anga kuo vahe'i atu mei he patiseti. 'Oku fiema'u 'a e kau 'ulu'i potungaue ke nau tali hono fakalahi honau fatongia ki hono tokanga'i 'a e ngaue fakapa'anga 'a ia 'oku fakangofua mei he Potungaue Pa'anga.

▪ Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'E hokohoko atu pe 'a e ngaue ki hono fakalelei 'o e ngaahi kautaha pisinisi 'a e pule'anga. Ne ki'i tuai 'a e ngaue ni tu'unga 'i he fiema'u fakapa'anga ngaue ki hono fakangata e faifatongia 'a e Kautaha Vakapuna Fakafonua 'a Tonga. Ka lava ia 'oku 'i ai 'a e faka'amu ke hoko atu 'a e ngaue ki hono fakalele fakataautaha 'a e Kautaha Ika Sea Star, Kautaha Inivesimeni 'a Tonga (Tonga Investment Limited), Kautaha Leiola (Leiola Duty Free Tonga Limited). 'ikai ngata ai 'oku fai mo e 'amanaki ki hono fakalele fakataautaha 'o e Positi 'Ofisi mo e Fale Paaki, 'a ia na'e toloi koe'uhi ko e ngaahi palopalema fakalao mo e ngaahi 'uhinga kehe pe, ke kamata mei he 'aho 1 'o Sanuali 2005. 'Oku hokohoko ai pe 'a e ngaue 'a e pule'anga ki hono tuku mamalie ki tu'a 'a e ngaahi ngaue 'oku fakahoko 'e he ngaahi kautaha pisinisi 'a e pule'anga 'a ia 'oku

nau fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'oku 'ikai ko e tefito'i ngaue 'a e pule'anga 'o kau ai 'a hono pule'i 'o e Maketi Talamahu mo e Kalonikali.

9. Founa Ngaue ki he Fakalalakaka Fakasosiale

• To'utupu

Kuopau ke fai ha tokanga mavahe mo fakavavevave ki he ngaahi faingata'a 'oku ha mai mei he to'utupu. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi palopalema 'oku fekuki mo e to'utupu ta'ema'u ngaue, 'o hange ko e tupu 'i he faihia iiki, tokolahi 'a e to'utupu 'oku nau feitama, pea mo ma'olunga 'a e faihia fekau'aki mo e faito'o konatapu. 'Oku to e faingata'a ange 'a e tu'unga ko 'eni mei he hiki 'a e nofo 'a ia ko e tokolahi 'o e kakai 'oku nau nofo he ngaahi feitu'u kehekehe 'i Nuku'alofa. 'I hono tokangaekina 'o e faingata'a ko 'eni, 'oku mahu'inga ki he pule'anga ke ne fakakaukau'i ha fokotu'utu'u fo'ou ki hono ako'i 'a e fanau to'utupu 'oku nofo mei he ako. 'Oku fekumi foki 'a e pule'anga ki he ngaahi tokoni mei muli ke kamata ha poloseki fakaangaanga, pea kapau 'e ola lelei pea 'oku 'i ai e makatu'unga ki ha polokalama fakafonua ke ne 'oatu ha faingamalie ako ki he ngaahi 'ilo fo'ou ki he to'utupu 'o e 'aho ni. Ko e ngaahi faingamalie ke siofi, 'oku kau ai 'a e polokalama ki hono ako'i ha kau akongaue, pea mo faka'ai'ai 'a e tafa'aki fale'i ki he to'utupu 'oku nofo mei he ako.

• Fakalalakaka ki he 'Elia Kolo

'Oku 'i ai 'a e hoha'a fekau'aki mo e tu'unga 'o e ngaahi sevesi 'i he ngaahi 'elia lahi 'o Nuku'alofa, ko ia 'oku fakahoko ai hono to e vakai'i ha founa ngaue fo'ou ki hono tokangaekina 'o e ma'a, fakatafenga vai, hala pule'anga, lingi'anga veve mo e ngaahi ngaue kehe pe. Ko e ngaue lahi 'eni pea 'e fai ha kole tokoni mei muli.

• Faingata'a'ia Faka'ekonomika

'Oku ngaue 'osikiavelenga 'a e pule'anga ke fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue ke ne feau 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a kinautolu 'oku nau fehangahangai mo e faingata'a faka'ekonomika, pea mo kinautolu 'oku nau nofo 'i he ngaahi kolo ki 'uta. 'Ikai ngata pe 'i he ngaahi poloseki 'oku fakapa'anga mei muli, ka 'oku fakahoko ai 'e he pule'anga ha founa ngaue ki he tu'unga faka'ekonomika fakalukufua, 'o fakataumu'a ki hono langa'i hake 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi potungaue pea ke tuku hifo 'a e tuku'au 'o e ngaahi koloa 'oku hu mei muli. Ko hono fakahoko 'a e ngaue ki he poloseki 'a e Potungaue Mo'ui mo e Potungaue Ako 'i he 'otumotu te ne tokoni lahi ki hono feau 'a e ngaahi faingata'a 'oku fekuki mo e ngaahi feitu'u ni. Pea 'i he taimi tatau 'oku to e vakai'i 'e he pule'anga ha ngaahi founa 'e tokoni'i ai he ngaahi kulupu 'o hange ko e kau toulekeleka.

10. Fakamole ki he Ngaahi Sekitoa Mahu'inga Taha

Ko e patiseti ko 'eni 'oku hoko atu pe 'ene fakamamafa ki he fakamole hono tauhi 'o e lao mo e maau, ako, mo'ui mo e ngaahi tefito'i ngaue ki he fetu'utaki. Ko e pa'anga 'oku vahe'i ki hono fakalele mo tauhi 'o e ngaue 'a e ngaahi potungaue 'oku hiki hake fakahoa ki he ta'u kuo'osi. 'Oku fiema'u ke fakapapau'i te nau malava 'o fakahoko lelei honau fatongia ki he kakai 'i hono fakahoko fakamaatoato 'a e ngaahi ngaue 'a e pule'anga pea tautautefito ki he ngaahi 'otumotu.

• Mou'i

Kuo tukupa 'a e pule'anga ke ne fakahoko 'a e ngaahi ngaue ki he mo'ui 'oku tu'unga ma'olunga mo lelei 'aki ha ngaahi polokalama fakaonopooni ke fenapasi mo e fiema'u lolotonga mo ha to e fiema'u fo'ou mei he kakai. 'Oku vahe'i atu ki he Potungaue Mo'ui 'a e \$36.2 miliona 'i he 2004/05 'a ia 'oku kau ai 'a e pa'anga 'a e Pule'anga Tonga mo e pa'anga tokoni mei he ngaahi fonua muli. Ko e konga 'o e fakamole 'oku fakataumu'a ki he langa falemahaki

fo'ou 'a ia ko e kongā 'e fakapa'anga mei he no mei he Pangike 'a Mamani (World Bank) pea ko e toenga 'e fakakakato mei he polokalama tokoni 'a e Pule'anga Siapani. Ko e pa'anga 'oku vahe'i atu mei he Pule'anga Tonga ko e \$13.3 miliona 'a ia ko e:

- \$1.1 miliona ki he kongā 'uluaki hono langa fo'ou 'o e Falemahaki Vaiola
- \$1.1 miliona ki he fale'i mo e mou'i faka'ehi'ehi mo e
- \$7.4 miliona ki he tokangaekina ki he mo'ui fakafaito'o

• Ako

'Oku kei hoko pe 'a e ako ko e ma'u 'inasi lahi taha 'i he fakakatoa 'o e fakamole 'a ia 'oku fe'unga mo e \$16.3 miliona 'i he 2003/04. 'Oku fakatefito 'a e tokanga 'a e pule'anga ki hono fakalalakaka 'a e ako lelei 'i he ngaahi levolo katoa. Ko e ngaahi tefito'i vahevahe ki he 2004/05 'oku kau ai 'a e:

- \$7.3 miliona ko e tokoni ki he ngaue 'a e Va'a Lautohi Pule'anga
- \$4.1 miliona ki he ngaue 'a e ngaahi Ako Kolisi
- \$700,000 ko e tokoni fakapa'anga ki he ngaahi Ako 'a e Siasi
- \$700,000 ko e ngaahi sikolasipi ki he fanau ako 'i he USP

• Takimamata

Ko e takimamata ko e taha 'o e ngaahi sekitoa mahu'inga ki he fakalalakaka faka'ekonomika. 'Oku ngaue 'a e pule'anga ki hono fakahoko ha fengaue'aki fakamaketi 'o fepoupouaki mo e ngaahi kautaha takimamata mei Nu'usila, 'Aositelelia, mo e feitu'u fakahihifo 'o 'Amelika.

'Oku lele 'i matangi 'a e fakahoko fatongia 'a e pule'anga ke ngaue mo e sekitoa taautaha ki hono fakalahi 'o e ngaahi 'inivesimeni ki he sekitoa takimamata. 'Oku to e fakahoko 'e he pule'anga hono vakai'i ke fakafaingamalie'i ha pa'anga ki he ngaue fakamaketi 'a ia 'e malava ke fa'u mo fokotu'utu'u ha ngaue ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi invesimeni 'i he kaha'u.

• Ngoue

Ko e 'ekonomika 'oku fakatefito 'i he ngoue pea 'oku mahu'inga ki he pule'anga ke ne 'oange 'a e 'uluaki tokanga ki he lahi mo e malu 'o e me'akai mo e pa'anga humai 'i he founa ko hono fakatupulaki 'o e fa'ahinga kehekehe 'o e ngoue. Ko e pa'anga 'oku vahe'i 'i he 2004/05 'oku kau ai 'a e:

- \$0.9 miliona ki he malu, hao mo e fakatupu mo'uilelei 'a e me'atokoni
- \$0.5 miliona ki he fakatokolahi 'o e monumanu ke ne feau e fiema'u 'a e fonua
- \$0.2 miliona ki he ngaahi ngaue ki he vaotata

Kuo kamata 'a e pule'anga ke vakai'i 'a e sekitoa ngoue fakalotofonua koe'uhi ke fa'ufa'u ha fa'unga ngaue taimi loloa. Ko e ngaue ko 'eni 'e fakatefito 'i he ngaahi 'alunga mo ha fa'unga ngaue fo'ou.

• Toutai

Ko e sekitoa toutai ko e taha 'o e ngaahi sekitoa mahu'inga 'e tolu 'oku ngaue ki ai 'a e pule'anga ke ne fakatupu ha ngaahi faingamalie ngaue fo'ou pea pehe ki he pa'anga hu mai mei muli. Ko e tefito'i vahevahe 'o e fakamole ki he 2004/05 'oku kau ai 'a e:

- \$179,000 ki he fekumi mo e fakalalakala 'o e toutai mo e
- \$100,000 ki he tauhi 'o e totonu ki he toutai mo hono fakamamafa'i 'a e muimui ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e toutai

11. Ngaahi Liliu ki he Tukahau

'I he 'aho 1 'o 'Epeleli 2005, 'oku fokotu'utu'u ai 'e he pule'anga ke fakapekia 'a e ngaahi tukuhau ko 'eni:

- Tukahau Taulanga ('oku lolotonga peseti 'e 20)
- Tukahau Fakatau ('oku lolotonga peseti 'e 5)
- Tukahau Fakatau 'o e Lolo

'E ngaue'aki 'a e Tukahau Fakatau 'a Tonga ke ne fetongi 'a e ngaahi tukuhau ko 'ena, 'a ia ko e peseti 'e 15 ke tukuhau'i 'i he mahu'inga 'o e koloa mo e ngaahi sevesi. Ko e tukuhau ko 'eni 'e fakatefito hono tanaki 'i he feitu'u 'oku humai ai 'a e koloa, pea ko e ngaahi pisinisi lalahi 'e tanaki 'i he feitu'u 'oku fakatau atu ai 'a e koloa hu mai pe ko e feitu'u 'oku ngaohi pea fakahoko ai 'enau ngaue. 'Oku kau atu ki heni mo e to e ngaue ki he tukuhau vahenga mo e tukuhau 'a e pa'anga hu mai 'a e ngaahi kautaha ke fa'u ha fa'unga tukuhau potupotu tatau 'a ia 'oku ma'ulalo pea ke fakapekia 'a e tukuhau taulanga.

'Oku fenapasi foki 'a e ngaue ko 'eni mo e taumu'a 'a e pule'anga ke fakapapau'i ko e mafasia mei he tukuhau 'oku tufotufa ke potupotu tatau pea ke mahino lelei ki he kakai 'o e fonua. 'E fakahu atu 'e he pule'anga ki he Fale Alea ha lao fakaangaanga ki he Lao Tukahau Vahenga ke ne fetongi 'a e lao lolotonga. 'I he taimi tatau 'oku fakatonutonu 'e he pule'anga 'a e Lao ki he Kasitomu mo e Tukahau 'Ekisia 'a ia 'e toki alea'i 'amui.

12. Aofangatuku

'Oku fakatoka 'e he patiseti ha makatu'unga ki he pule'anga ke ne a'usia 'ene visone taimi loloa ki he kakai 'o Tonga. Ko e visone 'e malava pe ke a'usia 'i he ngaue malohi, fa'a kataki mo e feilaulau. 'E malava ke a'usia 'a e tu'umalie 'oku vahevahe tatau 'i he kaha'u 'e he to'utupu 'o e kuonga ni 'o kapau 'e ngaue fakataha 'a e pule'anga mo e kakai 'o e fonua. Ko e founa pe 'e lava ke a'usia 'a e ngaahi fokotu'utu'u ni ko e fou 'i he fefalala'aki mo e fepoupou'aki he ko e kongala lahi 'o e ngaahi faingata'a 'oku fekuki mo e kakai 'o Tonga he ngaahi 'aho ni 'e malava pe ke veteki.

'Oku loto hounga'ia mo'oni 'a e pule'anga 'i he ngaahi falala mo e kataki lahi 'a e kakai 'o e fonua pea pehe ki he ngaahi fonua kuo nau tokoni mai 'i he fengaue'aki fakataha ne fakahoko.

Figure 2. Sectoral Contribution to Gross Domestic Product, at constant prices for the year 1999/00

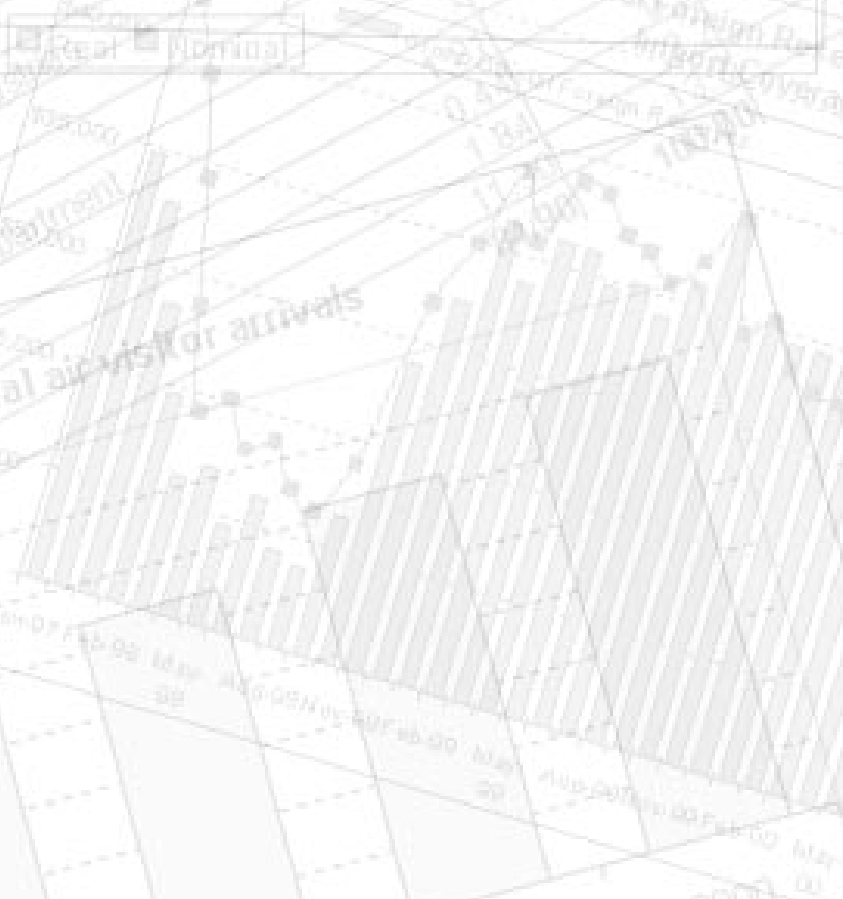
Government
Personal &
Community
Services

Agriculture,
Forestry & Fishing

Fakamatala Patiseti ki he Ta'u 2004/05.

Pepa 1: Vakai ki he tu'unga faka'ekonomika & sio ki he kaha'u 2004/05

Figure 3. Annual visitor arrivals

Tepile Hokohoko

Fakamatala Patiseti ki he Ta'u 2004/05.....	1
1.0 Talateu.....	4
2.0 Tu'unga Faka'ekonomika Fakamamani Lahi.....	4
2.1 Tu'unga Faka'ekonomika Ngaahi Fonua Kaunga'api.....	6
3.0 Tu'unga Faka'ekonomika Fakalotofonua.....	7
3.1 Fakalalakala 'i he ngaahi sekitoa fakatupu pe ngaahi'anga koloa.....	8
3.2 Ngoue	9
3.3 Toutai	11
3.4 Koloa Ngaahi 'i Tonga.....	11
3.5 Ngaahi Ngaue Langa.....	12
3.6 Takimamata.....	13
3.7 Fakatau Fakalukufua, Fakamovetevete mo e Tufotufa atu.....	14
3.8 Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	15
4.0 Ngaahi fakalalakala 'o e totongi fakalotofonua.....	15
5.0 Pa'anga Fakalukufua 'a e Fonua	16
5.1 Fakatupu Pa'anga.....	16
6.0 Ngaahi Fakalalakala Fakavaha'apule'anga	18
6.1 Koloa huatu ki Muli.....	18
6.2 Koloa humai mei Muli.....	19
6.3 Palanisi 'o e Fehu'aki Pa'anga mo Muli	19
7.0 Fetongi Pa'anga Muli.....	21
8.0 Vakai ki he tu'unga faka'ekonomika ki he 2004/05	21

1.0 Talateu

Ko e Pepa Patiseti Fika 1 'oku ne vakai'i 'a e ongo me'a tefito 'e ua. 'Uluaki, ke 'oatu ha fakamatala fekau'aki moe tu'unga faka'ekonomika ki ta'u fakapa'anga 2003/04. Ua ke fakamatala'i 'a e tu'unga faka'ekonomika fakalukufua 'a ia 'oku makatu'unga ai 'a e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga 'oku ngaue'aki 'e he Pule'anga ki he 2004/05 koe'uhi, ke tupu 'a e tu'unga faka'ekonomika pea ke fakalalakaka foki mo e mo'ui lelei 'a e Tonga, 'o hange ko ia 'oku ha 'i he Palani Fokotu'utu'u Ngaue Fakalalakaka hono Fitu.

Ko e patiseti 2004/05 'e hokohoko atu pe 'a hono fakamamafa'i 'a e ngaahi taumu'a ngaue 'a e polokalama patiseti 'aki hono faka'ai'ai 'a e kau pule polokalama patiseti ke nau pule'i lelei pea mo fakahoko ha polokalama 'oku 'ikai ke fakapulipuli pe mahinoange pea malava foki ke fakapa'anga 'e he Pule'anga. 'Oku to e fakamahino foki 'e he Patiseti 'a e hoko atu e pule'anga ki he ta'u hono tolu 'o e fokotu'utu'u faka'ekonomika. 'Oku 'i ai foki e 'amanaki 'e to e lelei ange e faifatongia 'a e pule'anga pea ke fakalalakaka foki mo e 'ataakai faka'ekonomika 'a ia 'e fe'unga mo e ngaahi ngaue 'a e sekitoa taautaha. 'Oku 'iai foki mo e ngaahi fokotu'utu'u na'e fakahoko 'e he pule'anga 'o fakataumu'a ke fakalalakaka ai 'a e tupu faka'ekonomika, 'aki hono fakafaingamalie'i 'a e pa'anga ki he ngaahi poloseki ki he sekitoa ngoue, toutai mo e takimamata.

Ko e Konga 2 'o e pepa ni 'oku ne 'omai 'a e tu'unga faka'ekonomika fakamamani lahi. Ko e Konga 3 'oku ne 'omai 'e ia 'a e fakalalakaka fakamuimui taha 'i he tu'unga faka'ekonomika fakalotofonua. Ko e Konga 4 'oku ne fakamatala 'a e ngaahi 'uhinga 'oku ne fakatupu 'a e hikihihi 'o e tu'unga totongi koloa. Ko e Konga 5 'oku ne vakai'i 'a e ngaahi fakalalakaka ki he tu'utu'uni 'i he me'a fakapa'anga, pea ko e tu'unga leva 'o e ngaahi totongi tupu 'oku ha ia 'i he Konga 6. Ko e tu'unga 'o e sekitoa ki muli 'oku ha ia 'i he Konga 7. Ko e Konga 8 'oku ne fakamatala'i 'a e 'alunga 'i he tu'unga fakafetongi pa'anga pea mo e tu'unga faka'ekonomika ki he 2004/05, pea ko e taimi lotoloto 'oku ha atu ia 'i he Konga 9.

2.0 Tu'unga Faka'ekonomika Fakamamani Lahi

'Oku ha mai heni foki 'a e ake malohi 'aupito 'a e tu'unga faka'ekonomika fakamamani lahi 'o kehe ia mei he me'a na'e fai kiai 'a e 'amanaki 'i he kamata'anga 'o e 2004. Na'e hanga leva ai 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga pe IMF 'o toe fakalelei'i 'enau fakafuofua ki he tu'unga 'o e tupu faka'ekonomika fakamamani lahi ke tupu peseti 'e 4.5 ki he ta'u 2004 mo e 2005. 'I he toe vaveange mo leleiange 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fefakatau'aki fakamamani lahi, feto'aki 'i he maketi pa'anga, pea pehe ki he kake mai e tu'unga 'ekonomika 'o 'Amelika mei he tu'unga holoa ne 'i ai he ta'u 'e ua kuohili, kuo 'alu ai pe ki 'olunga moe ngaahi palopalema 'e ala fepaki mo e 'ekonomika fakamamani lahi. Ko e tupu 'i he 'ekonomika fakamamani lahi 'oku fu'u malohiange pea toe lahiange 'i he konga kimui 'o e 2003, tupu mei he kake vave 'i he ngaahi koloa ngaohi he ngaue'anga, fakataha ia mo e malohiange 'a e fakaakeake mai 'a e fefakatau'aki fakamamani lahi, kuo toe malohi ange pea tupu 'a e 'inivesi 'o kaulelei ki hono poupu'i 'o e fakaakeake 'oku hoko. Kuo fakafuofua 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga 'a e tupu fakamamani lahi ke faka'avalisi ki he peseti 'e 6. Ko e fakafuofua ki he 2004 'oku 'amanaki ke tu'u malohi pe koe'uhi ko e toe fakalalahiange 'a e fakamole 'i 'Amelika, pea mo e fakaakeake mai mei he mahaki faka'auha ko e SARS 'i 'Esia. 'I he feitu'u 'Iulope, 'oku tuai pea kei holoa 'a e tu'unga fakaakeake 'a e ngaahi fonua, 'o ha ia 'i he kei si'isi'i 'a e fiema'u 'a e ngaahi famili mo e tomui 'a e ngaahi faka'ilonga fakalalakaka 'e ni'ihii. 'I Siapani, 'oku 'amanaki ke kei hokohoko atu pe 'a e tupu koia 'i he koloa fakalukufua

'a e fonua, fakataha ia mo e ngaahi fiema'u kehe tautautefito ki Siaina, 'o hange koia ko e hikihiki 'a e 'inivesi mo e ngaahi fiema'u. 'I he kaha'u, 'oku fakafuofua ko e Koloa Fakalukufua 'a Siapani 'e 'i he peseti 'e 3.4 'i he 2004. 'Oku ha foki 'a e to lalo 'i he ngaahi ngaue 'a e ngaahi maketi mo e ngaahi fonua langalangafo'ou hake, 'i he faikehekehe koia 'a e tupu 'a e Koloa Fakalukufua 'a e Fonua 'i he ngaahi tapa kehekehe 'o e ngaahi fonua ni. 'Oku ha malohiange 'a e tupu 'a e Koloa Fakalukufua 'a e 'u Fonua 'i 'Esia, he 'oku fakafuofua ke kei peseti ai pe 'e 7.2 'i he 2004.

Neongo 'a e leleiange 'a e fakaakeake fakamamani lahi mei he me'a na'e fai ki ai 'a e 'amanaki 'i he kamata'anga 'o e 2004, 'oku kei lahi pe 'a e ngaahi faingata'a 'oku totonu ke fai ki ai ha tokanga, tautautefito ki he fe'amokaki lahi 'i he fefakatau'aki 'a 'Amelika, 'a ia 'oku ne uesia 'a e fokotu'utu'u fakapa'anga 'a e ngaahi fonua fakalalakalaka mo e ngaahi maketi langalangafo'ou ki he kaha'u pea 'oku ne fakatupunga 'a e hiki mau'olunga ange 'i he totongi pa'anga. 'Ikai ko ia pe, ka 'oku fai foki 'a e hoha'a lahi ki ha palopalema 'o ha to e 'ohofi fakatau toitoi ha fonua pe pehe ki he fetu'aki 'i he totongi 'o e lolo.

Ko e taha 'i he ngaahi me'a 'oku malohiange 'i he ngaahi fonua fakalalakalaka ko e ngaahi fiema'u fakalotofonua, tukukehe pe 'a e ngaahi fakamole mo e 'inivesi, 'a ia ko e konga lahitaha ia 'o e fe'amokaki 'i he 'akauni ngaue. Ko e hikihiki 'a e fiema'u fakalotofonua 'oku kake vave 'i he feitu'u langalangafo'ou 'o 'Esia 'o ha ia he hulu 'i he 'akauni ngaue. Ko e hu koloa ki muli ne poupoua ia 'e he sekitoa fakatekinolosia pea mo e holo 'i he fakafetongi pa'anga muli pea ne hoko ai 'a e 'ova he hulu 'i he 'akauni ngaue 'i 'Esia.

'Oku uesia 'a e maketi fakafetongi pa'anga 'i he kei holo ko ia 'i he pa'anga 'Amelika, tupu mei he fiema'u ke tu'uma'u 'a e fe'amokaki 'i he pa'anga ngaue 'a 'Amelika. Neongo 'a e fakaakeake talu mei he konga kimui 'o Fepueli, ne holo 'a e tu'unga 'o e pa'anga 'Amelika 'aki 'a e peseti 'e 3.2 'i he fefakatau'aki fakatatau ki he fakamatala 'a e G-7 pe fakafetongi pa'anga 'o Sepitema 2003 – ko e holo 'i he fakafetongi pa'anga 'oku 'i he peseti 'e 16.5 mei he tu'unga ma'olunga na'e 'i ai 'i Fepueli 2002.

'Oku 'i ai 'a e hikihiki vaveange 'i he totongi 'o e ngaahi koloa, tautautefito ki he totongi 'o e lolo tupu mei he vaveange 'a e fakaakeake 'a e 'ekonomika fakamamani lahi fakataha moe fakatupu pa'anga. Ko ia na'e hiki hake 'a e totongi 'o e lolo mei he \$26.5 ki he talamu lolo 'i Sepitema 2003 ki he \$34 ki he talamu lolo 'i he vaeua'anga 'o 'Epeleli 2004. Ko e konga mahu'inga 'i he hikihiki 'o e totongi koloa 'oku ne fakahaa'i ai 'a e to lalo 'a e pa'anga 'Amelika pehe foki ki he lahiange 'a e fiema'u, tautautefito ki 'Amelika mo Siaina, si'isi'iange sitoka koloa 'oku ma'u, tuai hono fakalelei'i e tu'u'anga 'o e lolo 'i 'Iulaki, fakaha 'e he Kautaha Lolo 'a Mamani (OPEC) 'a hono tu'usi e lahi 'o e lolo mo e ngaahi ngaue fakatupupa'anga. Ne fokotu'u leva 'e he ngaahi maketi ke 'avalisi 'a e totongi 'o e lolo ki he \$32.5 ki he talamu lolo 'i he 2004, ko e hiki hake ia 'aki 'a e peseti 'e 8 'o ma'olunga ange ia 'i he totongi ne fakafuofua ki ai.

Ko e tu'unga totongi koloa 'oku kei tu'uma'u pe 'i he ngaahi fonua fakalalakalakaange 'i ha totongi koloa 'oku 'avalisi 'i he peseti 'e 1.8 'i he 2003. Neongo 'oku kei to lalo ai pe 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e totongi fakalukufua 'o e koloa, 'oku fakafuofua 'e ki'i to ma'ama'a pe 'i he 2004. 'Oku 'ilonga heni 'a e to lalo 'i he maketi fakangaue, mo e fakangatangata e mafai 'o e kau fakatupu koloa ki hono fakamahu'inga'i 'enau koloa 'i he uhouhonga 'o e kau fe'au'auhi fakalotofonua mo fakamamani lahi. 'I he ngaahi maketi langalangafo'ou mo e ngaahi fonua fakalalakalaka, ko e tu'unga totongi koloa kuo ofi 'i he mata'i fika pe taha 'i he ngaahi feitu'u lalahi. 'Ikai ko ia pe, ko e faka'au ke malona hifo 'a e hoha'a ki ha holo he totongi koloa 'o mahino mai ai 'oku fai 'a e 'amanaki lelei 'e to e kake 'a e tu'unga faka'ekonomika, hiki mo e totongi 'o e ngaahi koloa, pea mo e ngaahi taumu'a 'a e ngaahi pangike pule ni'ihiki ke nau fakafepaki'i fefeka ha faingata'a pehe ka hoko.

'Oku ha 'i he fakafuofua ne fai ko e tu'utu'uni fakapa'anga 'i 'Amelika 'oku ki'i faingamalieange pea toe kamata ke hiki mo e totongi tupu 'i he konga hono ua 'o e 2004. 'Oku kei tu'uma'u pe 'a e tu'utu'uni fakapa'anga 'i he feitu'u 'Iulope 'i he 2004, pea 'oku kei hokohoko atu ai pe 'a e tu'unga fakafiemalie ko ia. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki ki he tu'utu'uni fakapa'anga 'i 'Amelika mo 'Itali 'e to e fakalahiange, ka ki he ngaahi fonua kehe, 'e ki'i fakasi'isi'i ia.

2.1 Tu'unga Faka'ekonomika Ngaahi Fonua Kaunga'api

Fakatatau ki he fakamatala 'i he lipooti 'a e Pangike Fakalalakaka 'o 'Esia (ADB Outlook) ki he 2004, 'oku 'i ai 'a e ola lelei 'i he ngaahi ngaue faka'ekonomika 'a e ngaahi Fonua 'o e Pasifiki 'i he 2003 'o ha ia he tupu fakalukufua 'a e 'ekonomika 'aki 'a e peseti 'e 2.7. 'Oku pou pou foki ki heni 'a e tupu haohaoa 'i he 'ekonomika 'o e ngaahi Fonua 'o e Pasifiki 'o kamata mei he peseti 'e 0.1 'i he ngaahi fonua Mikolonisia pea peseti 'e 5 'i Fisi pea mo Ha'amoia. Ko e tupunga e lelei 'a e tu'unga faka'ekonomika 'a e ngaahi fonua ko e ma'olunga e totongi 'o e ngaahi koloa hu atu.

Ko e ta'eta'epau ko ia tupu mei he tau 'i 'Iulaki pehe foki ki he ngaahi ta'emanonga 'i he ngaahi fonua kehekehe 'o mamani 'oku ne fakatupunga 'a e hiki 'i he totongi 'o e lolo, koula mo e kopa 'a ia 'oku ma'u'anga mo'ui ai 'a Papua Niukini pea mo 'Otumotu Solomone 'i he 'enau koloa tupu'a. Na'e 'i ai foki 'a e kake 'i he sekitoa takimamata 'o e ngaahi Fonua 'o e Pasifiki 'i he 2003 pea 'oku ne faka'ai'ai 'e ia 'a e ngaahi sekitoa fakangaue mo e 'inivesi 'i he ngaahi naunau fefononga'aki, tautautefito ki Fisi. 'Oku 'i ai foki 'a e fakalalakaka 'i he tu'unga fakalukufua 'oku 'i ai 'a e maketi fakangaue pea mo e hikihiki vave 'i he totongi 'o e ngaahi koloa 'o a'u ki he 'avalisi ko e peseti 'e 7.4 'i he ngaahi Fonua 'o e Pasifiki 'o 'alu fakataha ia mo e tupu vave 'i he tu'unga faka'ekonomika 'o e ngaahi fonua pea mo e to e lahiange 'a e fiema'u fakalotofonua. 'Oku kehekehe pe 'a e ola 'o e ngaue fakapa'anga 'a e pule'anga 'i he ngaahi fonua 'i he Pasifiki. 'I Papua Niukini, na'e ma'u 'a e taketi ki hono tanaki 'enau pa'anga humai, ka ko e fakamole na'e fiema'u ke fakangatangata ke ngaue'aki ki hono fakasi'isi'i'aki 'a e no fakalotofonua pea mo ha palopolema mei he totongi tupu. Ka 'i Fisi, ko 'enau fe'amokaki fakapa'anga ne hulu atu ia he me'a ne 'i he patiseti, tupunga pe mei he lahiange fakamole pea mo e to nounou 'i hono palani ke fakatau atu 'a e ngaahi koloa ka na'e 'ikai ke hoko, neongo e lahi hono tanaki 'enau pa'anga hu mai. 'Oku ha foki ha faikehekehe lahi 'i he ngaahi 'akauni ki tu'apule'anga 'i he 2003. Lolotonga ko ia 'a e tu'u lelei 'a e koloa hu atu, ko e tupu ko ia 'i he koloa hu mai 'oku fu'u fetu'aki 'aupito, pea ko e akenga 'o e tu'unga fakapa'anga mo e pa'anga hu mai mei he takimamata 'oku ne 'omai 'e ia ha ola 'oku ta'efakafiemalie 'o hange ko ia 'oku ha 'i he pa'anga talifaki.

Ko e tu'u ta'eta'epau 'a e tu'unga faka-politikale pea pehe ki he matavaivai 'a e founa pule'i 'o e fonua, 'oku hoko ia ke ne uesia 'a e tupu 'i he 'ekonomika 'o e ngaahi fonua 'e ni'ihi. Ko e nga'unu ko 'eni ke to e tau'atana ange 'a e fefakatau'aki na'e hoko ia 'i he taimi ne ngaue'aki ai 'i 'Epeleli 2003 'a e Aleapau Fefakatau'aki 'o e Ngaahi Fonua 'i he Pasifiki (PICTA), ne fakamo'oni ki ai 'a e ngaahi fonua memipa 'e 14 pea 'oku ngaue'aki 'a e Aleapau ni ki he ta'u 'e 10. 'Oku meimei nofo 'a e fa'u tu'utu'uni 'a e ngaahi fonua kotoa 'i hono fakapapau'i 'oku tauhi ke ma'uma'uluta mo toka malie 'a e ngaahi me'a fua faka'ekonomika 'o fakafou 'i he to e lelei ange hono pule'i 'a e pa'anga 'a e fonua 'a ia 'oku kehekehe pe 'i he ngaahi fonua takitaha. Ko e founa ia ki hono faka'ai'ai 'a e 'inivesi fakatautaha pea ke tupu 'a e 'ekonomika 'o e fonua. Ko e ola lelei ia 'o e polokalama fokotu'utu'u fo'ou ki he 'ekonomika mo e ngaahi ngaue fakapule'anga.

Fakatefito 'i he fakalalakaka 'oku hoko 'i he sekitoa takimamata pea mo e hikihiki ko ia 'i he totongi 'o e ngaahi koloa, 'oku 'amanaki ke vaveange 'a e tupu 'a e tu'unga faka'ekonomika 'aki 'a e peseti 'e 2.9 'i he 2004 pea peseti 'e 2.4 'i he 2005. Ka ko e totongi koloa 'oku fakafuofua ke

holo ki he peseti 'e 5.6 ka 'e toe hiki hake ki he peseti 'e 6.0 'i he 2004. Ko e hikihiki ko 'eni 'oku fakatefito ia 'i he fakafuofua mei Papua Niukini, ko e 'ekonomika lahitaha ia 'i he Pasifiki. Lolotonga 'oku fai 'a e 'amanaki ki ha tupu 'i he tu'unga faka'ekonomika pea mo e fakalalakala 'oku ha 'i he totongi koloa mei he ngaahi ta'u kuohili, 'oku kei fai pe 'a e hoha'a ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e fakatupu ngaue 'i he sekitoa 'a e pule'anga, 'oku meimei ko e kotoa 'o e ngaahi fonua 'oku 'ikai ke nau kei malava ke fakangaue'i 'a e kau fiema'u ngaue 'i he maketi, mo e tokolahi 'a e to'utupu ta'ema'u ngaue 'oku ne fakatupu 'e ia 'a e ta'emanonga 'i he sosaieti. Ko e tefito'i faingata'a ki hono fakafuofua 'a e tupu 'i he tu'unga faka'ekonomika 'oku tupu ia mei he ngaahi feliliuaki 'i he tu'unga faka-politikale pea mo e ta'emalava ke fokotu'u ha fa'ahinga 'ataakai te ne lava ke faka'ai'ai 'a e ngaahi pisinisi, 'o kehe ia mei he ngaahi palopalema mei tu'a.

Tepile 1: Ngaahi Fonua Tu'umalie ange: Tupu haohao faka'ekonomika, Tu'unga totongi koloa.

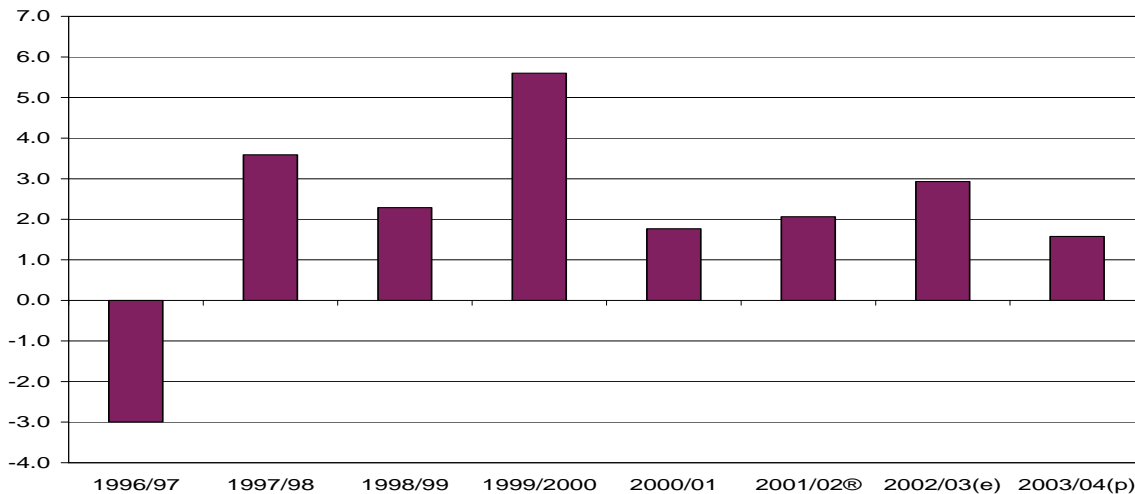
Ngaahi Fonua	Tupu haohaoa faka'ekonomika fakalukufua (% 'I he Ta'u)						Tu'unga totongi koloa (% 'I he Ta'u)	Tu'unga totongi koloa (% 'I he Ta'u)	Tu'unga totongi koloa (% 'I he Ta'u)
	2000	2001	2002	2003 (f)	2004 (f)	2005	2002	2003 (f)	2004 (f)
'Otumotu Kuki	7.9	5.1	0.3	1.5	2.7	2.9	3.9	3.4	2.0
Maikolonisia	4.4	1.1	0.8	2.4	1.5	2.2	0	1.5	0.5
Fisi	-3.2	4.3	4.4	5.1	3.9	3.0	0.9	3	3.0
Kilipati	0.2	1.5	2.8	2.5	1.8	1.5	5.1	Na	Na
Tuvalu	3	4	2	2	1.8	3	2.6	3	Na
Vanuatu	2.7	-2.7	-0.3	1.3	2.1	2.6	2	2.5	2-2.5
Papua Niukini	-1.2	-3.4	-0.5	1	2.8	1.7	11.8	9	8.7
'Otumotu Fakatahataha 'o Masolo	0.7	2.1	4	3	2	3	2	2.5	2-3
Ha'amoia	6.9	6.2	1.3	3.6	4	Na	5.5	3.5	3
'Otumotu Solomone	-13.3	-10.1	-4	2	4	Na	9	8	6-7

Ma'u'anga Fakamatala: Pangike Fakalalakala 'o 'Esia 2004.

3.0 Tu'unga Faka'ekonomika Fakalotofonua

Ko e fakafuofua faka'ofisiale fakamuimitaha felave'i mo e mahu'inga 'o e Koloa Fakalukufua 'o e fonua (GDP), 'i hono fua'aki 'o e totongi koloa ko ia 'o e 2000/01 'oku 'i he \$297.7 miliona ki he 2002/03, pea 'oku ne fakafofonga'i 'e ia 'a e tupu haohaoa 'i he tu'unga faka'ekonomika ko e peseti 'e 2.9 fakafehoanaki ki he 'uluaki fakafuofua na'e ha 'i he Fakamatala Pa'anga 'o e ta'u kuo hiliange ko e peseti 'e 1.9. 'Oku makatu'unga 'a e liliu ni mei he to e lelei ange 'a e tu'unga 'o e sekitoa ngoue, takimamata, ngaue langa, mo e fefononga'aki mo e fetu'utaki. Fakatatau ki he ngaahi fakamatala fo'ou ne tanaki 'e he Potungaue Sitetistika 'i he ngaahi koloa ngaahi 'i Tonga ni pea mo e pisinisi fetu'utaki, ko e tupu ki he 2000/01 mo e 2001/02 kuo to e hiki ki 'olunga ki he peseti 'e 1.8 mo e peseti 'e 2.1. Fakatefito 'i he ngaahi fika pe fakamatala faka'ekonomika 'oku lolotonga ma'u, ne holoki 'e he Potungaue Pa'anga 'a 'enau fakafuofua ki he 2003/04 mei he peseti 'e 2.6 ki he peseti 'e 1.6, pea ne fakafuofua'i 'a e tupu 'o e tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua 'i he 2004/05 ki he peseti nai 'e 2.8. 'I he kalafi 1 'oku ha atu 'i lalo pea mo e tepile (2) 'o e ngaahi fakamatala 'i mui, 'oku 'asi ai 'a e fotunga pe anga ko ia 'a e tupu 'o e koloa fakalukufua 'o e fonua.

Kalafi 1: Tupu Haohaoa Faka'ekonomika (totongi koloa 'o e 2000/01)

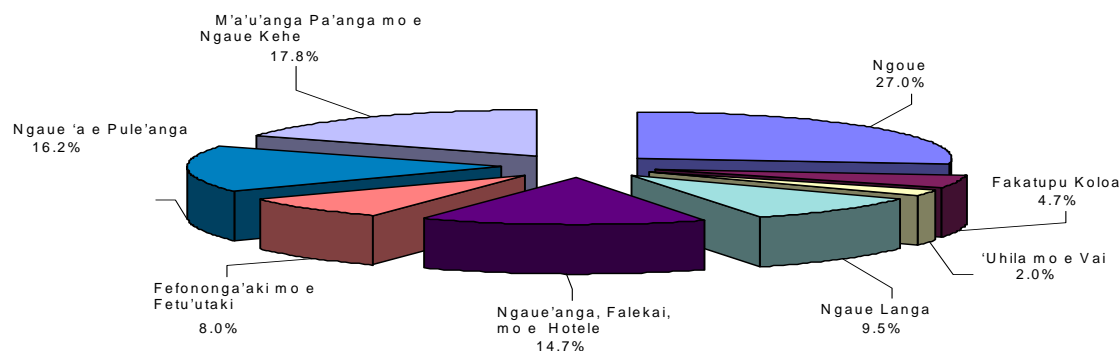
(e): 'esitimeti 'a e Potungaue Pa'anga
 (p): fakafuofua 'a e Potungaue Pa'anga

'Oku mahino mei he ngaahi faka'ilonga faka'ekonomika 'oku holoa 'a e tu'unga faka'ekonomika 'i he 2003/04 koe'uhi ko ha ngaahi 'uhinga kehekehe pe. Kau heni 'a e ma'ulalo e totongi 'o e hina ne fakatau atu, si'isi'i e ika ne ma'u, faingata'a'ia 'a e sekitoa fefakatau'aki fakalukufua mo fakamovetevete mo e fakatupu koloa, pea pehe ki he ngaahi faingata'a fakapa'anga ne fetaulaki mo e ngaahi pisinisi fefononga'aki, 'uhila mo e fetu'utaki. Na'e tokoni lahi 'a e ngaahi ngaue fakatakimamata mo e ngoue hange ko e vanilla mo e kofi, ki he tupu 'i he koloa fakalukufua 'o e fonua (GDP).

3.1. Fakalalakaka 'i he ngaahi sekitoa fakatupu pe ngaohi'anga koloa

Na'e 'ikai liliu fefe 'a e fa'unga 'o e 'ekonomika 'o e fonua 'i he ngaahi ta'u 'e nima (5) kuohili. 'Oku kei lahi taha pe 'a e tokoni 'a e sekitoa ngoue, toutai mo e vaotata ki he ngaahi ngaue faka'ekonomika 'a ia ko e peseti 'e 27 'o e koloa fakalukufua 'o e fonua, hoko ki ai 'a e ngaue fakapa'anga mo e ngaahi ngaue kehe pe (peseti 'e 17.8); fakalele 'o e pule'anga mo e ngaue ki he ngaahi kolo (peseti 'e 16.2); ngaue fakakomesiale, falekai mo e ngaahi hotele (peseti 'e 14.7); ngaahi ngaue langa (peseti 'e 9.5); fefononga'aki mo e fetu'utaki (peseti 'e 8.0); pea mo e ngaohi koloa (peseti 'e 4.7). 'Oku ha foki 'i he kalafi (2) 'i lalo 'a e anga hono vahevahe fakapeseti 'o e koloa fakalukufua 'o e fonua ki he ta'u fakapa'anga 2002/03, 'o fakatatau ki he lahi ko ia 'o e 'inasi 'oku ma'u mei he sekitoa takitaha.

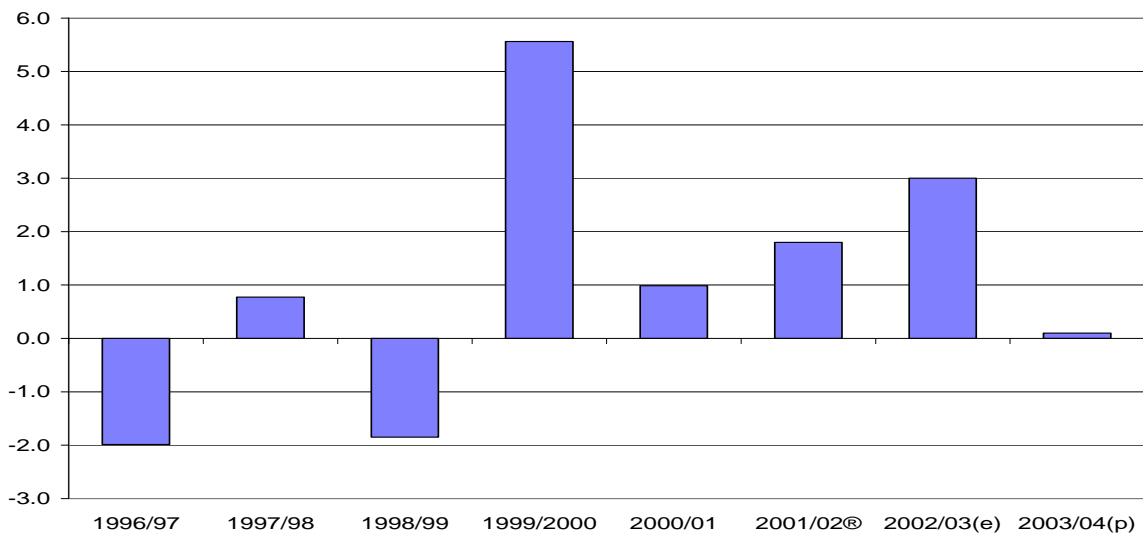
Kalafi 2: 'Inasi Fakasekitoa 'i he Koloa Fakalukufua 'a e Fonua, 'i he totongi haohaoa 2002/03

3.2. Ngoue

'Oku fakafuofua 'e peseti 'e 3 'a e lahi 'o e tupu 'i he sekitoa ngoue ki he 2002/03, pe ko e hiki'aki ia mei he tupu fakalukufua 'o e 2001/02 'aki e peseti 'e 1.2. 'Oku makatu'unga 'a e fakalalakaka ko 'eni mei he lahiange 'a e hina ne uta ki tu'apule'anga pea pehe ki he ake mai 'a e pisinisi vanila. Ko e fakahoko fatongia ko ia 'i he 2003/04 'oku 'amanaki 'e ki'i to lalo tupunga mei he ma'ulalo 'a e totongi 'o e hina pea mo e tuai 'i he fakaakeake 'a e sekitoa toutai makatu'unga mei he fakatamaki fakaenatula (El Nino). 'Oku ha foki 'i he kalafi (3) 'a e fakahoko fatongia 'a e sekitoa ngoue 'i he ta'u 'e fitu kuohili, pea mo e fakafuofua ki he 2003/04.

Kalafi 3: Tupu Haohaoa 'i he Sekitoa Ngoue mei he 1996/97 ki he 2003/04

Neongo na'e to e lahiange hono hu atu e hina mei he metuliki toni 'e 18,162 'i he 2002/03 ki he metuliki toni 'e 22,657 'i he 2003/04, ka e makatu'unga he lahi 'a e ngaahi fe'au'auhi fakavaha'apule'anga ne holo ai 'a e totongi, 'a ia na'e 'avalisi ki he seniti 'e 71 ki he seniti 'e 23 ki he kilo, pea na'e tokolahi 'a e kau ngoue hina na'e 'ikai ma'u hanau seniti. 'Oku holo foki e fiema'u no 'a e kau to hina mei he Pangike Fakalalakaka 'a Tonga, pea 'oku ne uesia lahi 'a e to hina 'i he fakafuofua ki he 2004.

Neongo 'a e to lalo 'a e ngaahi totongi na'e ma'u mei he hina 'o e 2003 pea mo 'ene uesia lahi e sekitoa ngoue mo e fonua fakakatoa, 'oku 'i ai e ngaahi ngaue fo'ou te nau tokoni ki hono to e hakeaki'i e sekitoa, pea ne to e hiki'i 'ene tokoni ki he Koloa Fakalukufua 'o e Fonua (GDP) pea ne to e fakatupu mo ha ngaahi faingamalie fakangaue.

'Uluaki, 'i he to e ma'olunga ange 'a e totongi 'o e vanila fakamamani lahi, kuo lahi 'a e ngaahi tu'unga vanila motu'a kuo fakalelei'i pea to e lahiange e ngaahi ngoue fo'ou. 'Oku ha 'eni mei he to e lahiange e ngoue hu atu 'i he 2003/04 'o a'u ki he metuliki toni 'e 22.2 'a ia na'e fe'unga mo e pa'anga 'e \$6.1 miliona fakahoa ki he \$5.1 miliona 'i he 2002/03. Ko e vanila lahi taha kuo hu atu mei Tonga ni ko e metuliki toni 'e 44.0 'i he ta'u 1998/99. Ka 'o kapau 'e to e ma'u 'a e lahi tatau 'o e vanila na'e hu atu pea kei tu'uma'u pe mo e totongi 'i he maketi, 'e ma'u pe 'a e ola 'oku fakafiemalie mei he sekitoa ngoue pea 'e lava pe ke afuhia atu ki he ngaahi sekitoa kehe 'i he fonua. 'Ikai ko ia pe, ko e ngaahi nunu'a ta'e amanekina 'o e afa 'i Madagascar, ko e taha 'o e ngaahi fonua to vanila 'i mamani, kuo tonounou ai 'enau fakatau vanila fakavaha'apule'anga, 'a ia 'e ngali kaunga lelei ki hono pukepuke 'a e totongi 'o e vanilla 'i he 2004. Na'e fakaha foki 'e he Potungaue Ngoue, kuo to e lahiange e ngaahi faka'eke'eke 'a e kau fakatau vanila kimu'a eni 'i he fa'ahi ta'u toli vanila 'i Siulai.

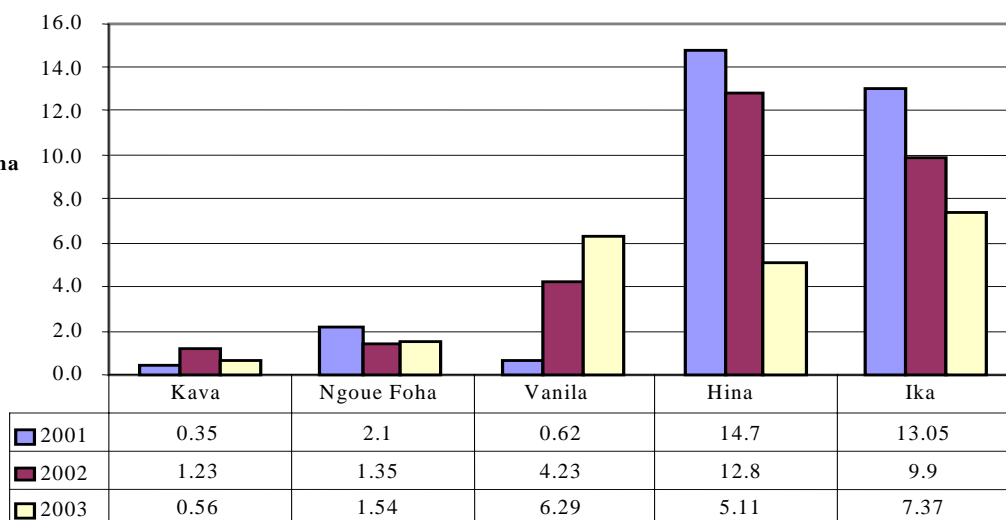
Ua, hili 'a e Fakataha 'a e ngaahi fonua 'o e Pasifiki (Pacific Forum) he 2003, na'e loto ai e pule'anga Nu'usila ke nau fakapa'anga ha ngaahi naunau fo'ou ke solova'aki e ngaahi palopalema 'o e hu ki he ngaahi maketi 'o Nu'usila mo 'Aositelelia 'a e ha mo e ngaahi fua'i 'akau ne fa'a uesia 'e he 'inisekite 'i he ngaahi 'otu motu. Fakataha mo ia, ne fakalele e misini 'i he Mala'evakapuna Fua'amotu 'e he Potungaue Ngoue 'a Nu'usila mo Tonga. Ko ia ai, 'oku malava ke hu ki Nu'usila 'a e kalasi 'e fitu (7) 'o e me'akai foha 'osi hono fakalelei'i pea ko e toenga 'e toki tanaki mai 'i he 2004. Kuo kamata 'eni ke fokotu'utu'u 'e he kau to ngoue ke nau to 'a e vesitapolo ke fakatau atu ki Nu'usila mo Ha'amoia 'Amelika.

Tolu, 'i he 2003 ko e kofi fakalotofonua toni 'e 6 ne ta'o 'o fakatau atu 'i Tonga ni pea ko hono totongi fakamovetevete na'e fe'unga mo e \$150,000. Ko e toli leva 'o e kofi 'i he 2004 'oku fakafuofua ke toni 'e 8 ki he 10 pea ko hono totongi leva 'e 'i he vaha'a 'o e \$200,000 ki he \$250,000, pea ko e \$100,000 leva 'i ai 'e ha'u ia mei he kofi ne fakatau atu ki he Pule'anga Fakatahataha 'o Siaina, pehe ki Ha'amoia mo Nu'usila. Ne lava ke ma'u mai 'a e pa'anga 'i he 2003 'o fakafuofua ki he \$100,000 mei he leepi 'oku fai ai hono sivi 'a e kalasi kehekehe 'o e 'akau, 'o tautautefito ki Nu'usila. Pea 'oku to e 'amanaki ke liunga tolu (3) 'i he 2004 'i he taimi 'e kau ai 'a 'Aositelelia mo e ngaahi 'akau kalasi kehekehe ki he maketi fefakatau'aki. 'E to e ngaue'aki foki 'a e leepi ni 'e he kau ngoue talo pea 'oku ne 'omi 'a e faingamalie ki he ngoue 'a Tonga ni ke fakalalakaange ai hono to 'o e niu, siaine, lesi, mei, polo, mango, mo e ngaahi ngoue kehekehe pe.

Fa, 'oku 'i ai 'a e 'amanaki ke tupu 'a e ngaahi koloa 'oku fakatau atu ki tu'apule'anga 'i he ngaahi maketi lahi. 'Oku tokoni lahi 'aupito 'a e Pule'anga Fakatahataha 'o 'Iulope (EU) 'i hono to e faka'ata 'a e maketi 'o e kava 'i 'Iulope pea 'oku 'amanaki ai ke kake 'a e koloa huatu. 'E hokohoko atu foki mo hono fakatau atu 'o e niu ki Nu'usila mo 'Aositelelia pea 'oku fai foki mo e feinga lahi ke kau mo hono tatau 'o e huhua'i niu ke ngaue'aki ki hono ngaohi 'o e me'a teuteu. 'Ikai ko ia pe, ne fakafolau atu foki 'a e fuofua vaka Talo Siapani 'oku ui ko e "satoima" ki Siapani 'i he kongakimu'a 'o e 2004 'a ia ko e 'eka fakakatoa ki he talo fo'ou ni ne 'ova ia 'i he 'eka 'e uangeau (200).

Faka'osi, ko e kongalaahi 'o 'etau pa'anga 'ofamai'aki 'e hotau kainga 'i tu'apule'anga 'oku ma'u ia mei hono fakatau atu 'o e ngoue foha mo e ngaahi koloa fakafonua hange ko e fala mo e ngatu. 'I hono fakakatoa ko e vakai kotoa ki he ngoue ki he 2004/05 'e kake 'a e koloa huatu ki tu'apule'anga pea ne 'omi foki mo e ngaahi faingamalie fakangaue.

Kalafi 4: Tefito'i fua 'o e Ngoue hu atu ki Tu'apule'anga

- (a) Fika 'o e 2001 ne ma'u ia mei he totongi 'avalisi ko e \$106; 2002 totongi taautaha ko e seniti 'e 0.71; 2003 totongi taautaha ko e seniti 'e 0.23.
(e) Koe sitetisitika 'o e Ika ne fakatautu ne to'o ia mei he savea ne fakahoko 'e he Pangike Pule 'a Tonga 'i he ngaahi kautaha toutai lalahi

3.3. Toutai

Ne hokohoko atu pe foki 'a e palopalema'ia 'a e sekitoa toutai hili ko ia 'o e fakatamaki fakaenatula (El Nino) 'i he 2002/03. 'Oku ne uesia ai e ngaahi pisinisi lalahi 'o tupunga ai e fu'u lahi honau ngaahi mo'ua pa'anga. Na'e holo 'a e lahi 'o e ika ne fakatau atu ki tu'apule'anga 'i he 2002/03 ki he metuliki toni 'e 987.6 mei he metuliki toni 'e 1,506.9 'i he 2001/02. Ko e pa'anga leva ne ma'u mei hono fakatau atu 'o e ika 'i he 2002/03 na'e \$7.2 miliona. 'I he 'uluaki mahina 'e 6 'o e 2003/04, ne ha 'i he sitetistika 'a e fakalaka si'i 'i he ola 'o e toutai ne ma'u, he ko e fakakatoa 'o e ika ne fakatau atu ki tu'apule'anga ne fe'unga mo e metuliki toni 'e 707, fakafehoanaki ia ki he metuliki toni 'e 643 'i he taimi tatau 'i he 2002/03 mo e metuliki toni 'e 344 'i he konga hono ua 'o e 2002/03.

'Oku kau foki 'a e toutai 'i he ngaahi pisinisi 'oku uesia ngofua 'e he 'ea pea ko e ngaahi ngaue fakatoutai 'oku fakangatangata pe ia 'o fakatautu ki he lahi 'o e pa'anga 'oku ma'u mo e tu'unga ma'olunga 'o e totongi 'o e fefononga'aki, tautautefito ki he totongi feleti vakapuna 'o hono fakafolau atu 'o e ika fo'ou ki tu'apule'anga. Ko ia 'oku fakataumu'a 'a e Potungaue Toutai ke toe vakai'i 'ene ngaahi tu'utu'uni felave'i mo e ngaahi pisinisi muli pehe foki ki he fokotu'utu'ou fo'ou felave'i mo e founa fakahoko ngaue 'a e pule'anga ki hono faka'ai'ai 'a e ngaahi ngaue 'a e sekitoa taautaha 'i he sekitoa ko 'eni. 'Oku fai foki e vakai 'a e potungaue ni ki ha ngaahi founa 'e malava ai ke ma'u ha tokoni fakame'angaue pe fakapa'anga ke fakamalohi'i'aki 'a e sekitoa ni.

Kuo fokotu'u 'e he Potungaue Toutai fakataha mo e Potungaue Ngoue, Vaotata mo e Me'atokoni mo e To'utupu Fakafonua 'a Tonga ha ngaahi polokalama ako ki he kaha'u 'o e kau ngoue iiki, 'o fai 'a e fakamamafa ki he ngoue fakapa'anga 'o 'ikai 'i he ngoue pe ka 'i he toutai foki (hange ko hono faama'i 'o e limu). 'E to e fakahoko foki 'e he Potungaue Toutai ha savea 'i he fa'ahinga 'o e mokohunu 'i Me 2004 ke vakai pe 'e fiema'u ke to e faka'ata 'a e maketi ki he kakai 'o e fonua. Na'e hoko 'eni ko e ma'u'anga pa'anga lelei 'a e kau toutai uku 'i he kuohili.

3.4. Koloa Ngaohi 'i Tonga

Ko e tupu 'i he 2002/03 'i he ngaahi ngaue fakatupu koloa ne fakafuofua 'e 'i he peseti 'e 2.0 fakafehoanaki ia ki he tupu peseti 'e 3.3 ne lekooti 'i he 2001/02. Neongo 'a e ha lelei 'i he tupu faka'ekonomika 'a e sekitoa ni 'i he ngaahi ta'u 'e tolu kuohili ka 'oku 'i ai ha faka'ilonga 'oku holo 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e sekitoa.

Ko e ngaahi me'afua ki he sekitoa ni 'oku fakatefito pe ia 'i he savea fakakuata 'oku fakahoko 'e he Potungaue Sitetisitika ki he ngaahi pisinisi fakatupu koloa kotoa pe 'i Tonga ni. Na'e ha mahino mai mei he savea ni na'e tupu 'a e ngaohi koloa 'aki 'a e peseti 'e 26.5 'i he 1999, holo'aki 'a e peseti 'e 2.8 'i he 2000, peseti 'e 7.0 'i he 2001 pea peseti 'e 2.7 'i he 2002.

Na'e ha foki 'i he lesisita laiseni 'a e pule'anga 'i he vaha'a taimi 2001-2003, ko e ngaahi pisinisi fakatupu koloa 'e 65 na'e kei lele 'a ia ko e 28 ai ko e pisinisi ngaohi'anga me'akai mo e inu kau ai 'a e fale ta'o'anga ma mo e keke, sosisi, 'aisi, ika, nutolo, pisikete, hu'akau mei he niu, mo e ngaahi koloa kehekehe pe; ngaohi'anga 'aisikilimi mo e 'aisipoloka 'e 5; pea ko e toenga leva na'e fakakalalasi ia 'o kau 'i he ngaahi pisinisi kehe hange ko e vaka faipa, uaea, kasa, vai, kavamalohi, naunau fale, vali, ngaohi'anga piliki, efuefu kava, tapaka, 'aloe moe ngaahi koloa kehe pe. 'I he vaha'a taimi tatau pe, ko e ngaahi pisinisi 'e 23 ne tapuni 'o 'ikai ke to e lele. Lahitaha 'o e ngaahi pisinisi ni ne nau ngaohi 'a e ngaahi koloa 'oku lava ke ne fetongi 'a e

ngaahi koloa hu mai mei tu'apule'anga, ka ko e tupu mei he si'isi'i 'a e ngaahi maketi fakalotofonua ne faingata'a ai ke fai ha fe'au'auhi mo e ngaahi pisinisi 'i he ngaahi fonua muli.

'I he konga ua 'o e polokalama fokotu'utu'u fo'ou ki he ngaahi ngaue 'a e pule'anga mo e faka'ekonomika, na'e tokanga makehe 'a e pule'anga ke solova 'a e ngaahi palopalema mo 'ai ha founa ke faka'ai'ai'aki 'a e fokotu'u pisinisi 'a e ngaahi sekitoa taautaha. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki ko e fakalelei ki he tukuhau 'oku fokotu'u ki he ta'u fakapa'anga kaha'u 'e kau lelei ia ki he ngaahi sekitoa ni, tautautefito ki hono holoki 'o e totongi 'o e ngaahi koloa. Kau foki heni mo hono hanga 'e he pule'anga 'o fakalelei 'a e fanga ki'i polokalama ako nounou 'i he anga hono tokanga'i 'o e ngaahi pisinisi, ako ki hono pule'i e pisinisi, tauhitohi ki he fanga ki'i pisinisi iiki, mo e ngaahi ako kehekehe pe 'o fakataumu'a ki hono fakalelei'i 'a e tu'unga faka'ilo ke feau'aki 'a e ngaahi fiema'u mei he ngaahi sekitoa taautaha pea ke fakalelei'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e koloa. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi founa kehe 'a e pule'anga kau ai 'a e kole ke fokotu'u ha to e feitu'u 'e taha ki he Senita ki he Ngaahi Pisinisi Iiki 'a ia ko e feitu'u lelei ia ke kamata ai ha pisinisi fo'ou.

Ko e fakahoko fatongia ko ia 'a e sekitoa ni 'i he 2003/04 'oku 'ikai ke fu'u lelei pea 'oku fakafuofua 'ene tupu 'oku fakafuofua ki he peseta 'e 1.0. Ka 'oku 'i ai 'a e 'amanaki ki he fakalelei 'e fai ki he tukuhau 'a ia 'e kamata 'i he 2004/05, 'o tanaki atu ki he ngaahi fakalelei 'a e pule'anga ki mu'a, ko ia 'oku fakafuofua 'e fakalakalaka e tupu 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o e sekitoa ni 'aki 'a e peseti 'e 2.0 ki he 3.0.

3.5. Ngaahi Ngaue Langa

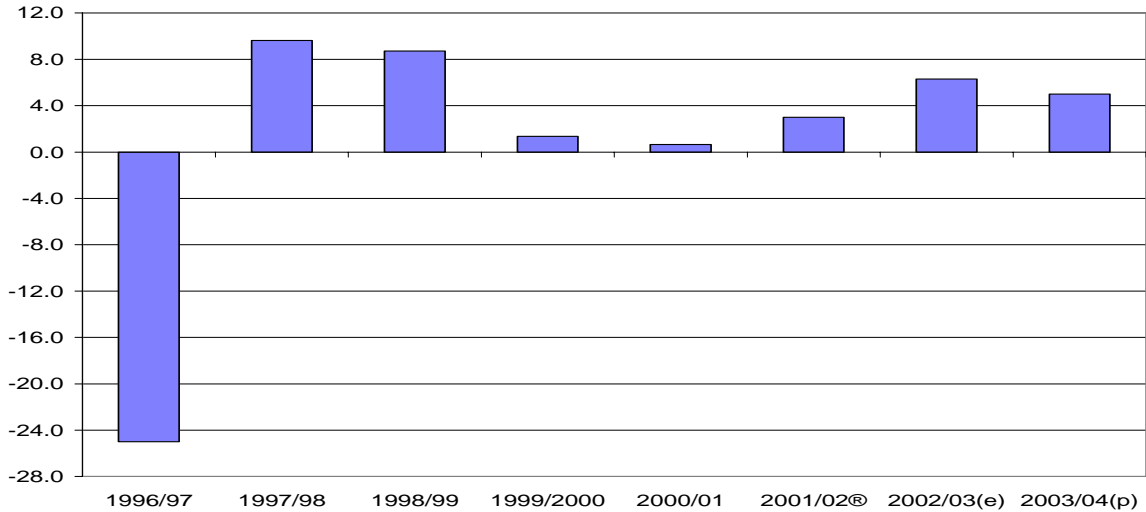
Ko e tupu haohaoa 'i he sekitoa ngaahi ngaue langa ki he 2002/03 'oku fakafuofua 'e 'i he peseti 'e 6.3, 'a ia 'oku ma'olunga 'aki 'a e peseti 'e 2.3 mei he fakafuofua ne tuku atu 'i he Fakamatala Patiseti 'o e ta'u kuo'osi, pea 'oku ne tokoni'aki 'a e peseti 'e 5 ki he tupu fakalukufua 'o e koloa. 'Oku fekau'aki foki heni 'a e tupu ma'olunga 'i he sekitoa ni mo e ngaahi tokoni ne fai mai mei he ngaahi fonua 'oku nau fetokoni'aki mo Tonga, kau ai 'a e ngaahi poloseki lalahi hange ko e tokoni mai 'a 'Aositelelia 'i hono fakamaama 'o e ngaahi 'otu motu 'o Ha'apai, 'apiako 'ako'anga soka (FIFA Goal), konga 'uluaki hono langa 'o e Hotele Dateline, fale ki he Pisinisi Fund Management, pea mo e poloseki ki he Uafu Fua

'Oku fakafuofua 'e kei hokohoko atu ai pe 'a e tupu fakautuutu 'i he sekitoa ngaue langa 'i he 2003/04 mo e 2004/05, 'o ha ia 'i he ngaahi poloseki lalahi 'oku kei lele 'i Tonga ni. Kau heni 'a e poloseki 'a e WAKA (fakapa'anga 'e he Pangike 'a Mamani, 'Aositelelia, Pule'anga Fakatahataha 'o 'Iulope); poloseki 'a e Falemahaki (fakapa'anga 'e he Pangike 'a Mamani, 'Aositelelia, Siapani); langa 'o e 'Apiako Ma'olunga 'o Tonga (fakapa'anga 'e he Pule'anga 'o Siaina); poloseki 'i Vava'u 'i he maketi toutai mo e uafu, hala ki he ngaahi ngoue'anga mo e fakatakimamata (fakapa'anga 'e he Pule'anga Fakatahataha 'o 'Iulope); ngaahi maama sola (fakapa'anga 'e 'Aositelelia); ngaahi ngaue langa 'a e Mamonga, poloseki 'oku fokotu'utu'u fo'ou ki he Uafu Kuini Salote; konga ua hono fakalelei'i 'o e Hotele Janful Intenational Dateline.

Ko e tupu 'i he lahi 'o e ngaahi koloa ne hu mai ki he ngaue langa 'oku fenapasi lelei ia mo e lahi 'o e ngaahi ngaue langa 'oku fakahoko, he ko e lahi 'o e sima mo e papa na'e humai 'i he 2002/03 ne hiki'aki 'a e peseti 'e 15.0 pea mo e peseti 41. Ko e ngaahi No Langa ne 'omai mei he Pangike Fakakomesiale 'i he faka'osinga 'o e 2002/03 na'e hiki hake ki he \$41.7 miliona, 'a ia ko e hiki'aki e peseti 'e 22.6 mei he tu'unga 'o e 2001/02. 'Oku ha 'i he fika fakamuimui taha fekau'aki mo e ngaahi no langafale 'i he faka'osinga 'o Sanuali 2004, ko e ngaahi no langafale na'e fe'unga mo e \$45.5 miliona, 'o ma'ulunga'aki e peseti 'e 9.1 mo e peseti 'e 21.7 'i he tu'unga na'e 'i ai 'i Sune mo Sanuali 2003. Ko e ngaahi no langafale mei he Pangike Fakakomesiale kau ki ai mo e ngaahi pa'anga 'ofamai'aki 'e he kainga mei muli, 'oku

fakataumu'a pe ki he langa fale nofo'anga. 'Oku ha atu 'i he kalafi (5) 'a e fotunga 'o e tupu 'i he sekitoa langa talu mei he 1996/97.

Kalafi 5: Tupu Haohaoa 'i he Sekitoa Langa ki he ta'u 1996/97-2003/04 (p)

(e): Fika faka'ofisiale mei he Potungaue Sitetisitika

(p): Fakafuofua mei he Potungaue Pa'anga

'Oku fakafuofua 'e tupu 'a e sekitoa ni ki he 2003/04 ke 'i he peseti 'e 5.0 pea 'oku 'amanaki foki 'e to e ma'olunga ange 'aki 'a e peseti 'e 8 ki he peseti 'e 10 'i he 2004/05. 'Oku ha mei heni 'a e kamata 'a e poloseki 'a e Potungaue Mo'ui (fe'unga mo e \$10 miliona) pea mo ha kakato 'a e langa 'o e 'Apiako Ma'olunga 'o Tonga (fe'unga mo e \$7.0 miliona)

3.6. Takimamata

Ko e fakafuofua ki he tupu fakalalakala 'i he ngaahi ngaue 'a e takimamata, fakataha mo e fefakatau'aki, hotele mo e ngaahi falekai, ko e peseti 'e 3.5 'i he 2002/03 fakahoa ki he tupu peseti 'e 5.0 'i he 2001/02. Ko e holo peseti 'e 1.5 'oku felave'i ia mo e holoa 'i he ngaahi pisinisi fefakatau'aki fakalukufua mo fakamovetevete.

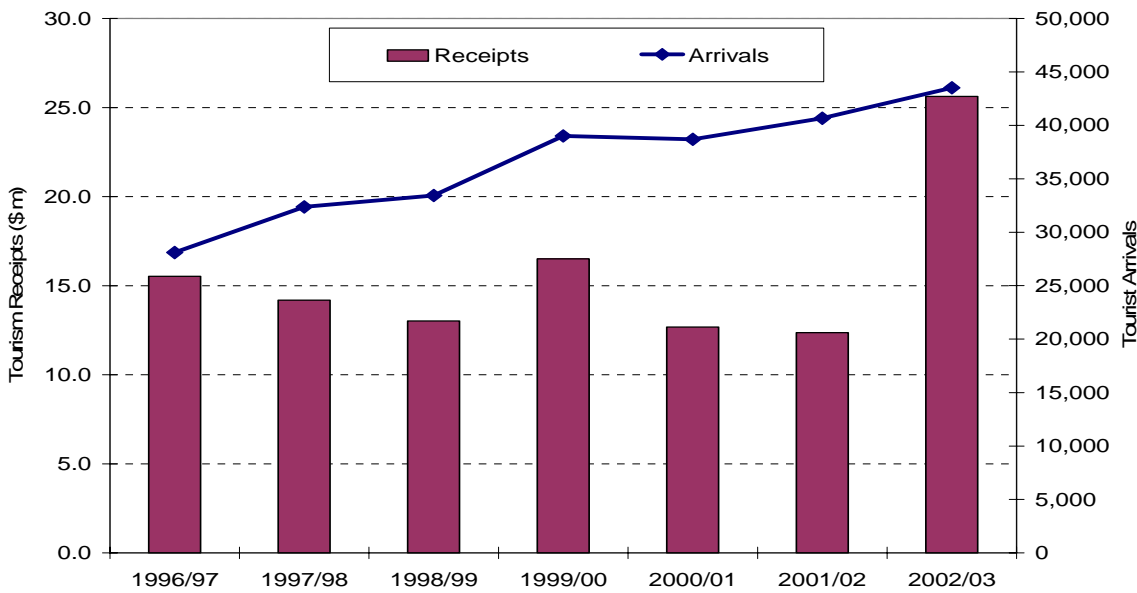
Ko e Takimamata 'oku kei lau pe ko e sekitoa mahu'inga ia ki he fakalalakala faka'ekonomika 'o e fonua, 'aki 'ene 'omai e ngaahi faingamalie fakangaue pea mo hono 'omai 'o e pa'anga hu mai, tautautefito ki he ngaahi 'otu motu mo e ngaahi kolo 'i 'uta. Hange ko hono ngaohi 'o e ngaahi koloa fakamea'a, fale nofo totongi, ngaahi tekisi mo e ngaahi koloa te ne tohoaki'i e tokanga 'a e kau folau'eva'eva mo to e lahiange ai e fefakafetongi pa'anga mo muli. 'Oku ne to e 'omai foki mo e ngaahi faingamalie mei he ngoue.

Na'e fe'unga mo e toko 22,300 'a e kau folau'eva'eva ne nau tu'uta mai 'i he 'uluaki konga 'o e 2003/04, 'a ia 'oku ne fakahaa'i mai e tupu peseti 'e 6.9 mei he fika fakakatoa 'o e taimi tatau 'i he 2002/03. 'Oku a'u 'eni ki he tu'unga ma'olunga na'e ma'u 'i he 1999 makatu'unga hono katoanga'i 'o e mileniume. Ko e pa'anga ne ma'u mei he folau'eva'eva na'e a'u ki he \$16.5 miliona, fakahoa ki he \$12.4 miliona na'e ma'u he taimi tatau 'o e 2002/03. Na'e tokoni lahi foki 'a e holo 'i he mahu'inga 'o e tu'unga fakafetongi pa'anga ki he kake 'a e pa'anga mei he kau folau'eva'eva.

'Oku kei hokohoko atu e feinga 'a e pule'anga fakataha mo e ngaahi fonua tokoni mei muli ki hono fakalalakala'i 'a e sekitoa takimamata ke a'u ki hono tu'unga totonu. Ko e poloseki leva 'e 2 'oku lolotonga fakahoko 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga Nu'usila, ko e "Takimamata 'i he Ngaahi Kolo" 'o fakatefito 'i hono ako'i 'i 'Eua mo Vava'u ke fakalalakala 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaue fakamea'a ki he tauhi'ofa 'a e kau folau'eva'eva. Ko e poloseki hono ua leva "Takimamata 'a Tonga" 'oku fakapa'anga ia 'e he pule'anga 'Aositelelia 'o tafataha ia ki hono

fokotu'utu'u mo tokanga'i 'a e ngaahi ngaue fakatakimamata 'i Tonga, ko ha fa'ahinga me'afua ke ngaue'aki ke hiki ki ai 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi hotele mo e me'angaue fakatakimamata, tu'uaki hono tauhi ke ma'a mo faka'ofu'ofa 'a e fonua, polokalama ako ki he takimamata mo e talitali kakai, pea mo tokoni ki hono fakamaketi 'o e takimamata ki tu'apule'anga. 'I he kakato ko ia 'o e konga 'uluaki hono fakalelei'i 'o e Hotele Janful International Dateline ke a'u ki he tu'unga tu'ukimu'a 'o e hotele, 'oku ne hanga 'o 'omai ha 'amanaki lelei ki he kaha'u ki hono faka'ai'ai 'o e maketi fefolau'aki. 'Oku fakafuofua 'i he 2004/05 'e tokoni 'a e takimamata ki he pa'anga hu mai 'a e fonua mo e tupu 'a e tu'unga faka'ekonomika.

Fika 6: Tokolahi 'o e Folau'eva & pa'anga hu mai ki he ta'u 1996/97 – 2002/03

3.7. Fakatau Fakalukufua, Fakamovetevete mo e Tufotufa atu

Na'e ha mahino mai mei he ngaahi me'afua 'o e sekitoa fakatau fakalukufua, fakamovetevete mo tufotufa atu na'e 'ikai ke fu'u lelei hange ko e ngaahi sekitoa kehe. Ko e matavaivai 'i he sekitoa ni na'e makatu'unga ia he to lalo 'a e mahu'inga 'o e pa'anga, 'o ma'olunga ange ai 'a e totongi 'o e ngaahi koloa hu mai mei muli, ngaahi totongi ki he vaka mo e pule'anga, fakataha mo e hokohoko e lahiange e ngaahi maketi ta'epau, 'a ia 'oku ne fakasi'isi'i e fiema'u ki he ngaahi koloa he ngaahi sekitoa pau.

Ko e fakakatoa 'o e ngaahi koloa hu mai, 'i hono ngaue'aki e ngaahi me'afua angamaheni ki he sekitoa ni, na'e fe'unga mo e \$195.1 miliona 'i he 2002/03, 'a ia 'oku ne fakafofonga'i e tupu peseti 'e 25 mei he 2001/02. Ko e tupu he tu'unga fakanomipa 'oku fakafuofua ki he peseti 'e 20. Ka 'i hono liliu ki he lahi (volume) 'o e koloa hu mai, kuopau ke fakakau e hikihiki totongi 'o e koloa pea pehe ki he tu'unga 'o e fakafetongi pa'anga he ngaahi me'a ke fai ha tokanga mavahe ki ai. Ko e tu'unga 'o e fakafetongi pa'anga na'e ma'ulalo e pa'anga Tonga he pa'anga Nu'usila mo 'Aositelelia, mo ma'olunga he pa'anga 'Amelika koe'uhi ko e lahi taha e koloa hu mai 'oku fakatau mai ia mei Nu'usila mo 'Aositelelia, pea 'i hono liliu e koloa hu mai fakatatau ki he tu'unga fakafetongi pa'anga 'o e pa'anga 'a Nu'usila mo 'Aositelelia 'oku fakafuofua leva ko e fakakatoa 'o e koloa hu mai ki he 2002/03 na'e tupu 'aki e peseti 'e 2.2 ki he pa'anga Nu'usila pea peseti 'e 9.6 'i he pa'anga 'Aositelelia.

'Oku fakafuofua ki he peseti 'e 2.5 'a e tupu 'a e ngaahi ngaue'anga fefakatau'aki, ngaahi falekai mo e hotele ki he ta'u 2003/04 pea peseti 'e 3.0 ki he 2004/05, tupu mei he to e lelei ange 'a e

sekitoa takimamata, fefakatau'aki fakalukufua mo fakamovetevete makatu'unga mei hono to e fakalelei 'o e tukuhau.

3.8. Fefononga'aki mo e Fetu'utaki

Ko e ngaahi tefito'i ngaue lalahi 'e tolu 'oku fakahoko 'e he sekitoa fefononga'aki mo e fetu'utaki, ko e fetu'utaki, fefolau'aki he 'ea mo e fefolau'aki 'i tahi. 'I he 'akauni 'a e fonua, 'oku fakafuofua 'a e Potungaue Sitetisitika na'e tupu haohaoa e sekitoa ni 'aki 'a e peseti 'e 10.8 'i he 2002/03, ka e to lalo 'a e tupu fakalalakaka 'i he 2001/02 'aki 'a e peseti pe 'e 2.0. Ko e fakalalakaka ni na'e makatu'unga pe ia he leleiange 'a e faifatongia 'a e sekitoa fetu'utaki kau ki ai mo hono to e fakalahi 'a e fefolau'aki fakavaha'apule'anga 'a e Kautaha Vakapuna Fakafonua 'a Tonga 'i he'ene lisi ko ia 'a e vakapuna 757 mei he Kautaha Vakapuna Pulunei.

'I he ta'u 'e ua kuohili, ko e ola 'o e fe'au'auhi 'a e ngaue'anga fakafetu'utaki ko e hololahi e totongi 'o e ngaahi ngaue telefoni. 'I he holo ko 'eni te ne faka'ai' ai ke to e lahiange e fiema'u ki he ngaahi ngaue ni. Ka 'i he taimi tatau ko e si'isi'i e ngaahi maketi fakalotofonua te ne hanga 'o ta'ota'ofi 'a e tokoni 'a e sekitoa ni ki he tupu faka'ekonomika fakalukufua. 'Oku fakafuofua 'e hokohoko lelei ai pe 'a e faifatongia 'a e sekitoa fetu'utaki ki he 2003/04.

Ko e fakahoko fatongia 'a e kautaha vakapuna 'oku ne to e faka'ai' ai e fe'au'auhi 'i he ngaahi kautaha vakapuna, pea 'oku kau lelei 'eni ki he ngaahi sekitoa kehe 'o e 'ekonomika hange ko e takimamamta, ngoue mo e toutai 'i he to e lahiange 'a e fefolau'aki 'i Tonga ni. Ka neongo 'a e faingamalie ni 'oku 'i ai pe hono ngaahi pa'anga 'oku fiema'u tautautefito 'i he'ene uesia e tu'unga fakapa'anga 'a e pule'anga pea pehe ki he'ene afuhia atu ki he 'ekonomika fakalukufua. 'I he 2003/04, na'e tokanga mavahe ai e pule'anga ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e kautaha vakapuna.

Ko e fakahoko fatongia 'a e sekitoa fefolau'aki vaka tahi, 'oku fakafalala ia he tu'unga 'o e ngaue 'a e ngaahi sekitoa ki tu'apule'anga 'i he fefakatau'aki mo e ngaahi maketi 'i muli. Ka neongo 'a e lahiange 'a e ngaahi koloa hu mai, 'oku 'i ai e holo 'i he ngaahi sevesi 'a e sekitoa ni 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga.

Ko e faifatongia 'a e sekitoa ni 'i he 2003/04, 'oku 'i ai 'ene holo 'i he tu'unga fakalalakaka 'aki 'a e peseti 'e 0.5 makatu'unga he holo 'a sekitoa fefononga'aki fakatatau ki he fakahoko fatongia lelei mei he sekitoa fetu'utaki. Ko e tupu haohaoa ki he 2004/05 'oku fakafuofua ki he peseti 'e 1.0.

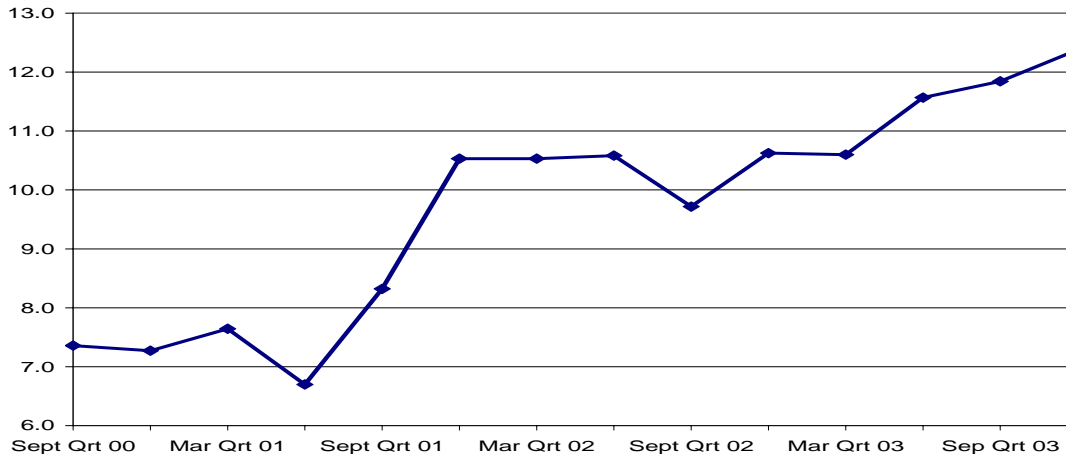
4.0 Ngaahi fakalalakaka 'o e totongi fakalotofonua

Ko e hikihiki 'o e totongi koloa na'e faka'au pe ke to e ma'olungaange 'i he 2003 pea 'oku ne 'omai 'a e ngaahi palopalema lahi ki he ngaahi sekitoa kotoa pe 'i he fonua. Ko hono kanonga tamaki 'o e hikihiki 'a e totongj koloa 'oku fuesia ia 'e he kau ma'u vahenga ma'ulalo pea mo e ngaahi sekitoa 'oku nau fakafalala 'i he ngaahi koloa hu mai mei muli hange ko e kau fakatau fakalukufua mo e fakamovetevete pea mo e ngaahi ngaue'anga ngaohi koloa. Ko e 'avalisi 'o e tu'unga hikihiki 'o e totongi koloa 'oku to e 'alu hake ia mei he peseti 'e 10.7 'i he 2002/03 ki he peseti 'e 11.7 'i Tisema 2003.

'Oku lahi 'a e ngaahi 'uhinga ne hikihiki ai 'a e totongi koloa. 'Oku makatu'unga ia 'i he hikihiki e totongi koloa hu mai mei muli pea mo e to e fu'u ma'olunga 'a e totongi 'uhila mo e tu'unga 'o e totongi tukuhau 'i hono hu mai 'o e ngaahi koloa 'olokaho mo e tapaka. 'Ikai ko ia pe, ka ko e fakangatangata 'a e fakafeangai 'a e tafa'aki ngaohi koloa 'a e fonua ki he to e ma'olunga ange 'a e fe'amokaki 'a e patiseti pea mo e to e vaveange 'a e tupu 'a e pa'anga fakalukufua 'oku ne to e fakamalohi'i ai 'a e hikihiki e totongi koloa fakalotofonua. Na'e to e kake 'aki 'a e peseti 'e 17.9 'i he faka'osinga 'o Tisema 2003 'a e hikihiki fakata'u 'i he totongi 'o e ngaahi koloa hu

mai 'i hono fakahoa ki he peseti pe 'e 12.0 'i Tisema 2002. Ka ko e hikihiki e totongi koloa fakalotofonua, 'oku holo hifo ia ki he peseti pe 'e 0.7 fakahoa ki he peseti 'e 13.5 'i Tisema 2002.

Fika 7: 'Avalisi fakata'u 'o e tu'unga hikihiki totongi koloa 'o e Kuata Sepitema 2000 ki he Kuata Tisema 2003

'I hono vahevahe 'o e CPI ki ha ngaahi kulupu lalahi 'i Tisema 2003 ne ha ai ko e ma'olunga 'o e tu'unga totongi koloa 'oku makatu'unga 'i he hiki 'aki e peseti 'e 23.1 'i he tapaka, ngaahi koloa 'olokaho mo e kava ('i hono fakahoa mei he ta'u ki he ta'u), tupu peseti 'e 12.6 'i he fefononga'aki (lolo) mo e ngaahi ngaue faka'api, mo e tupu peseti 'e 9.6 'i he me'atokoni.

'Oku fiema'u ke fai e feinga lahi 'a e tu'utu'uni fakapa'anga ke holoki hifo e hikihiki e totongi koloa ki ha tu'unga 'e ala matu'uaki. 'Oku kau foki heni hono ta'ota'ofi e patiseti ke fakasi'isi'i e fili ki ha ngaahi me'a 'e fakapa'anga fakalotofonua, mapukepuke e vave e tupu 'a e pa'anga fakalukufua mo hano to e monomono e Lao 'a e Pangike Pule 'o Tonga 'aki hano ngaue'aki e totongi tu'uma'u ki he tefito'i taumu'a fakapa'anga ki he ta'u fakapa'anga lolotonga. Ko e hikihiki 'o e totongi koloa 'oku fakafuofua 'e meimei tu'u 'i he tu'unga tatau 'i he 2004/05 makatu'unga he kamata ke malohiange e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga fakahoa ki he ngaahi pa'anga muli 'oku pipiki ki ai e pa'anga Tonga talu mei he 2003.

5.0 Pa'anga Fakalukufua 'a e Fonua

5.1. Fakatupu Pa'anga

Na'e a'u ki he \$150.5 miliona 'a e pa'anga fakalukufua 'a e fonua lolotonga 'a e ta'u 2002/03, 'o fakahoa ia ki he \$132.7 miliona 'i he ta'u 2001/02. Ko e kake peseti 'e 13.4, 'a ia ko e 'alu hake mei he tupu peseti 'e 7.8 'o e ta'u fakapa'anga kuo'osi. Ko e kake ko'eni 'i he pa'anga fakalukufua 'a e fonua lolotonga 'a e ta'u, na'e ha ia 'i he kake 'a e fakahu pa'anga taimi nounou mo e pa'anga 'oku takai 'i tu'a 'i he ngaahi pangike (M1) 'aki 'a e \$9.3 miliona, mo e fakahu pa'anga tohi pangike mo e taimi tu'upau pea moe fakahu pa'anga muli (Quasi-money) 'aki 'a e \$8.6 miliona. Na'e 'alu hake 'a e pa'anga 'oku takai 'i tu'a 'i he ngaahi pangike 'aki 'a e \$1.0 miliona mo e fakahu pa'anga taimi nounou 'aki 'a e \$8.3 miliona. Ko e kake 'i he fakahu pa'anga tohi pangike, taimi tu'upau pea moe fakahu pa'anga muli na'e makatu'unga ia mei he 'alu hake 'a e fakahu pa'anga muli 'aki 'a e \$8.4 miliona.

Lolotonga 'a e 'uluaki mahina 'e hiva 'o e ta'u 2003/04, na'e a'u ki he \$166.2 miliona 'a e pa'anga fakalukufua 'a e fonua, 'a ia ko e kake 'eni 'aki 'a e peseti 'e 10.5 'i hono fakahoa ki he

tu'unga na'e 'i ai 'i he faka'osinga 'o Sune 2003. Ko e 'alu hake ko'eni na'e ha 'i he kake 'i he fakahu pa'anga tohi pangike, taimi tu'upau pea mo e fakahu pa'anga muli - kae tautefito ki he fakahu pa'anga taimi tu'upau 'a ia na'e 'alu hake 'aki 'a e peseti 'e 34.4.

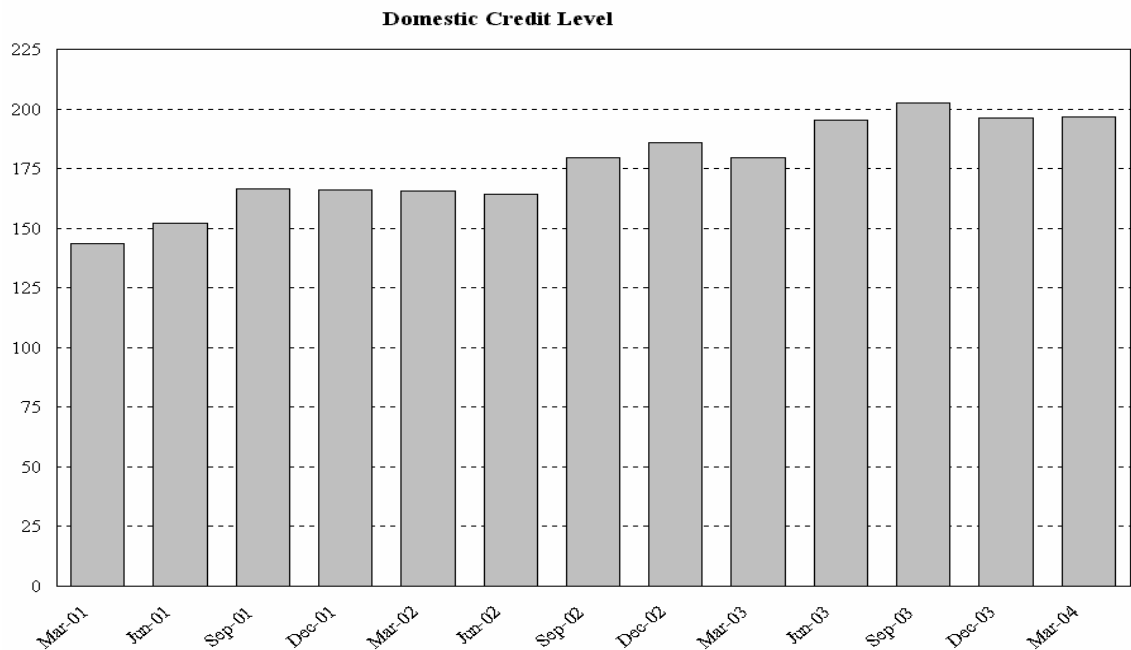
5.2 Tu'unga Totonu 'o e Ngaahi No

'I he a'u mai ki he faka'osinga 'o Sune 2003, na'e fakalahi ai 'a e no 'a e ngaahi pangike ('osi hono to'o 'a e fakahu pa'anga 'a e pule'anga) 'aki 'a e \$30.8 miliona ki he \$195.2 miliona. 'Oku fe'unga 'eni mo e tupu fakata'u peseti 'e 18.8 'o fakahoa ia ki he tupu peseti 'e 8.2 lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2001/02. Ko e kake ko'eni 'i he tu'unga totonu 'o e ngaahi no, na'e tupu ia mei he lahi 'a e no 'a e tafa'aki taautaha, pule'anga mo e ngaahi kautaha fakalao. Na'e 'alu hake 'a e no 'a e tafa'aki taautaha 'aki 'a e \$20.6 miliona ki he \$183.2 miliona pea ko e no 'a e pule'anga na'e 'alu hake 'aki 'a e \$8.0 miliona ki he - \$0.5 miliona. 'I he taimi tatau ko e no 'a e ngaahi kautaha fakalao na'e 'alu hake ia 'aki 'a e \$2.3 miliona ki he \$12.5 miliona. Ko e konga lahi 'o e no ki he sekitoa taautaha na'e tuku atu ia ki he tafa'aki ki he ngaahi ngaue kehe mo e langa fale.

Lolotonga 'a e mahina 'e hiva 'o a'u mai ki he faka'osinga 'o Ma'asi 2004, ko e tu'unga totonu 'o e ngaahi no na'e 'alu hake 'aki 'a e \$1.6 miliona ki he \$196.8 miliona, ko e kake 'eni fe'unga mo e peseti 'e 0.8 mei he faka'osinga 'o Sune 2003. Na'e makatu'unga 'eni mei he fakalalakala lahi 'i he tu'unga fakapa'anga 'a e pule'anga, 'o ha heni 'a e ma'u mai 'o e konga hono ua 'o e no mei he Pangike Langa Fakalalakala 'a 'Esia. Ko e no ki he tafa'aki taautaha na'e 'alu hake ia 'aki 'a e peseti 'e 8.5.

5.3 No mei he Ngaahi Pangike

Lolotonga 'a e ta'u 2002/03, na'e 'alu hake 'a e no na'e tuku 'atu 'e he ngaahi pangike fakakomesiale ki he tafa'aki taautaha 'aki 'a e \$13.4 miliona ki he \$138.5 miliona. Ko e no ki he tafa'aki fakangaue na'e 'alu hake ia 'aki 'a e \$10.3 miliona ki he \$71.3 miliona, tafa'aki langa fale 'aki 'a e \$7.7 miliona ki he \$41.7 miliona. Na'e holo foki mo e no ki he tafa'aki fakangaue 'aki 'a e \$1.8 miliona ki he \$7.9 miliona.

Lolotonga 'a e mahina 'e hiva 'o a'u mai ki he faka'osinga 'o Ma'asi 2004, ko e no ki he tafa'aki taautaha na'e 'alu hake ia 'aki 'a e \$16.2 miliona mei he faka'osinga 'o Sune 2003. Na'e ha 'i he kake ko'eni 'a e 'alu hake 'a e no taautaha 'aki 'a e \$7.2 miliona, tafa'aki fakangaue 'aki 'a e \$5.3 miliona pea mo e no ki he tafa'aki langa fale 'aki 'a e \$3.7 miliona.

5.4 Fakahu pa'anga 'i he ngaahi pangike fakakomesiale

Lolotonga 'a e ta'u 2002/03, na'e 'alu hake ai 'a e fakahu pa'anga 'i he ngaahi pangike 'aki 'a e \$14.0 miliona ki he \$148.2 miliona. Ko e 'alu hake ko 'eni 'a e fakahu pa'anga na'e tupu ia mei he lahiange 'a e fakahu pa'anga 'a e tafa'aki taautaha mo e ngaahi fakahu pa'anga kehe pe. Ko e fakahu pa'anga taautaha na'e kake ia 'aki 'a e \$13.7 miliona ki he \$128.3 miliona. Ko e kake ko'eni na'e tupu ia mei he 'alu hake 'a e fakahu pa'anga muli 'aki 'a e \$8.4 miliona, fakahu pa'anga taimi nounou 'aki 'a e \$3.8 miliona mo e fakahu pa'anga taimi tu'upau 'aki 'a e \$1.0 miliona. Ko e ngaahi fakahu pa'anga kehe leva na'e 'alu hake mo ia 'aki 'a e \$6.0 miliona ki he tu'unga ko e \$13.9 miliona pea ko e fakahu pa'anga 'a e pule'anga na'e holo 'aki 'a e \$5.7 miliona ki he \$6.0 miliona.

Lolotonga 'a e 'uluaki mahina 'e hiva 'o e ta'u 2003/04, na'e 'alu hake 'a e fakahu pa'anga 'i he ngaahi pangike 'aki 'a e \$17.8 miliona ki he \$166.1 miliona mei he tu'unga na'e 'i ai 'i he faka'osinga 'o Ma'asi 2004. Ko e kake ko'eni na'e ha ai 'a e 'alu ki 'olunga 'a e fakahu pa'anga 'a e tafa'aki taautaha 'aki 'a e \$19.1 miliona pea mo e fakahu pa'anga 'a e pule'anga 'aki 'a e \$2.2 miliona.

5.5 Totongi Tupu

Na'e tu'uma'u pe foki 'a e totongi tupu fakata'u kuo pulusi atu 'e he ngaahi pangike fakakomesiale ki he fakahu pa'anga tohi pangike mo e fakahu pa'anga taimi tu'upau lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2003/04 'i he tu'unga fakanomipa. Kaekehe na'e kake mamalie 'a e 'avalisi 'o e totongi tupu 'i he fakahu pa'anga, 'o ha mai 'i he me'afua 'oku ngaue'aki 'e he Pangike Pule ki he fakahu pa'anga. Na'e ha mahino 'eni 'i he kake hake 'a e 'avalisi 'o e totongi tupu ki he ngaahi fakahu pa'anga ki he peseti 'e 4.81 'i he faka'osinga 'o Sune 2003, 'i hono fakahoa ki he peseti 'e 4.62 'i he faka'osinga 'o Sune 2002, mo e peseti 'e 4.70 'i he faka'osinga 'o Sune 2001. Na'e 'alu hake mamalie 'a e 'avalisi 'o e totongi tupu 'i he fakahu pa'anga taimi tu'upau mo e fakahu pa'anga tohi pangike, talu mei he faka'osinga 'o Sune 2003, 'o a'u 'eni ki he peseti 'e 5.21 'i he faka'osinga 'o Ma'asi 2004.

Na'e kamata foki ke holo mamalie 'a e totongi tupu 'i he ngaahi no 'i Tonga, 'o ha mai ia 'i he me'afua 'oku ngaue'aki ki he totongi tupu 'i he ngaahi no, 'a ia na'e fe'unga mo e peseti 'e 11.31 'i he faka'osinga 'o Sune 2003, 'o ma'ulaloange eni 'i he peseti 'e 11.45 'i he faka'osinga 'o Sune 2002, pea mo e peseti 'e 11.34 'i he faka'osinga 'o Sune 2001. Na'e kamata ke 'alu hake mamalie 'a e 'avalisi 'o e totongi tupu 'i he ngaahi no talu mei he faka'osinga 'o Sune 2003, 'o a'u 'eni ki he peseti 'e 11.43 'i he faka'osinga 'o Ma'asi 2004.

6.0 Ngaahi Fakalakalaka Fakavaha'apule'anga

6.1 Koloa huatu ki Muli

Fakatatau ki he ngaahi fakafuofua makatu'unga 'i he ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fehu'aki pa'anga mo muli, 'a ia 'oku tanaki 'e he Pangike Pule mo e ngaahi pangike fakakomesiale, na'e fe'unga mo e \$38.6 miliona 'a e pa'anga humai mei hono fakatau 'o e ngaahi koloa ki tu'apule'anga lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2002/03, ko e holo 'eni fe'unga mo e peseti 'e 0.5 'i hono fakahoa ki he taimi tatau 'o e ta'u kuo 'osi. Na'e takimu'a ai pe 'a e hina, ika mo e ngaahi koloa kehe 'o 'oseni 'i he ngaahi koloa uta atu ki tu'apule'anga.

Lolotonga 'a e 'uluaki mahina 'e valu 'o e ta'u fakapa'anga 2003/04, na'e a'u 'a e pa'anga hu mai mei he koloa hu atu ki tu'apule'anga mo e \$18.6 miliona 'o fakahoa ki he \$29.2 miliona 'i he taimi tatau 'o e ta'u kuo'osi. Ko e holo ko 'eni na'e ha mahino mei ai 'a e holo 'i he lahi 'o e pa'anga humai mei hono uta atu 'o e hina lolotonga 'o e to'u uta hina 'o ta'u 2003.

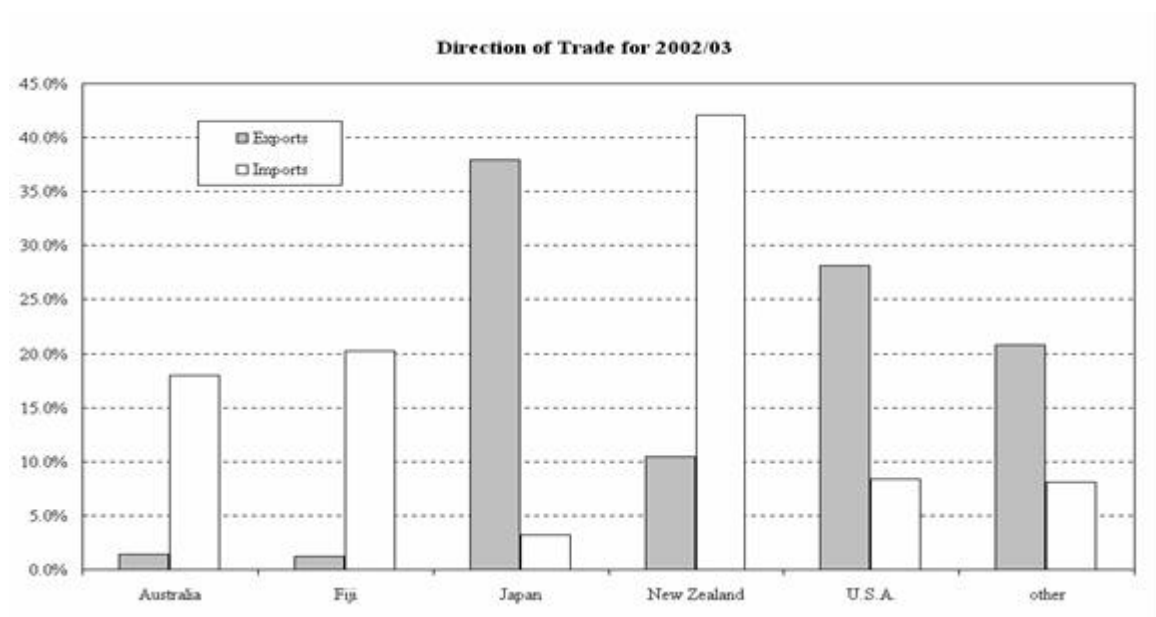
Ko Siapani foki 'a e fonua 'oku lahi taha 'a hono hu atu ki ai 'a e ngaahi koloa mei Tonga ni (hina mo e ika), 'o fe'unga 'eni mo e peseti 'e 37.9 'o e koloa fakalukufua na'e huatu ki tu'apule'anga, hoko ki ai 'a 'Amelika (kau ki ai mo Hauai'i) (28.2 %) pea mo Nu'usila (10.6 %). 'Oku kei hokohoko atu pe 'a e fekumi 'a e pule'anga ki ha ngaahi koloa kehe ke hu atu ki muli tautautefito ki he ngaahi 'elia hange ko e ika toutai loloto (tuna), faama'i 'o e tofe mo e tafa'aki fakangoue hange ko e pinati, koane, talo, kofi, nonu, kava mo e vanilla (Tahitian). 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e vave ni pe ha taimi 'e lava ke uta atu ai ha vesitapolo ki 'Amelika Ha'amoia 'i he fengaue'aki vaofi 'a e Pule'anga Tonga mo e Lepapulika 'o e Kakai Siaina 'i he poloseki to 'ahi'ahi 'o e vesitapolo mei Siaina.

6.2. Koloa humai mei Muli

Lolotonga 'a e ta'u 2002/03, na'e fe'unga 'a e totongi pa'anga atu ki he ngaahi koloa humai mei tu'apule'anga 'a ia 'oku ha 'i he lekooti 'o e fehu'aki pa'anga mo muli mo e \$163.0 miliona, ko e kake 'eni fe'unga mo e peseti 'e 21.9 talu mei he faka'osinga 'o e 2001/02. Na'e tupu 'eni mei he lahi 'a hono humai 'o e ngaahi koloa fakataumu'a pe ke faka'aonga'i, hoko ki ai 'a e koloa ke to e fa'u 'aki ha koloa, koloa lolo mo e kemikale pea pehe ki he ngaahi me'angaue lalahi.

Lolotonga 'a e 'uluaki mahina 'e valu 'o e ta'u fakapa'anga 2003/04, na'e fe'unga mo e \$116.2 miliona 'a e totongi pa'anga ki he ngaahi koloa humai mei muli, 'o fakahoa 'eni ki he \$110.7 miliona 'i he taimi tatau 'o e ta'u kuo'osi. 'Oku ha mai heni 'a e lahi 'a hono humai 'o e ngaahi koloa fakataumu'a pe ke faka'aonga'i, koloa lolo, naunau langa, mo e ngaahi me'angaue.

Ko Nu'usila foki 'a e fonua 'oku hu koloa lahitaha mei ai 'a Tonga (peseti 'e 42.1), hoko ki ai 'a 'Fisi (peseti 'e 20.3), 'Aositelelia (peseti 'e 18.0), pea mo 'Amelika (peseti 'e 8.4).

6.3. Palanisi 'o e Fehu'aki Pa'anga mo Muli

Ko e palanisi fakalukufua 'o e fehu'aki pa'anga mo muli 'o fakatatau ki he lekooti 'o e fehu'aki pa'anga mo muli na'e fe'amokaki fe'unga mo e \$2.6 miliona lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2002/03, 'o fakahoa ia ki he hulu fe'unga mo e \$13.8 miliona lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2001/02.

Ko e palanisi 'o e fefakatau'aki koloa, na'e fe'unga ia mo e fe'amokaki \$124.4 miliona, 'o fakahoa ia ki he fe'amokaki \$94.9 miliona 'a e ta'u fakapa'anga kuo'osi. Na'e makatu'unga 'eni mei he ma'olungaange 'a e totongi ki he koloa humai, 'a ia na'e fe'unga mo e \$163.0 miliona 'i he 2002/03, 'o ma'olunga 'aki 'eni 'a e peseti 'e 21.9 'i hono fakahoa ki he taimi tatau 'o e ta'u

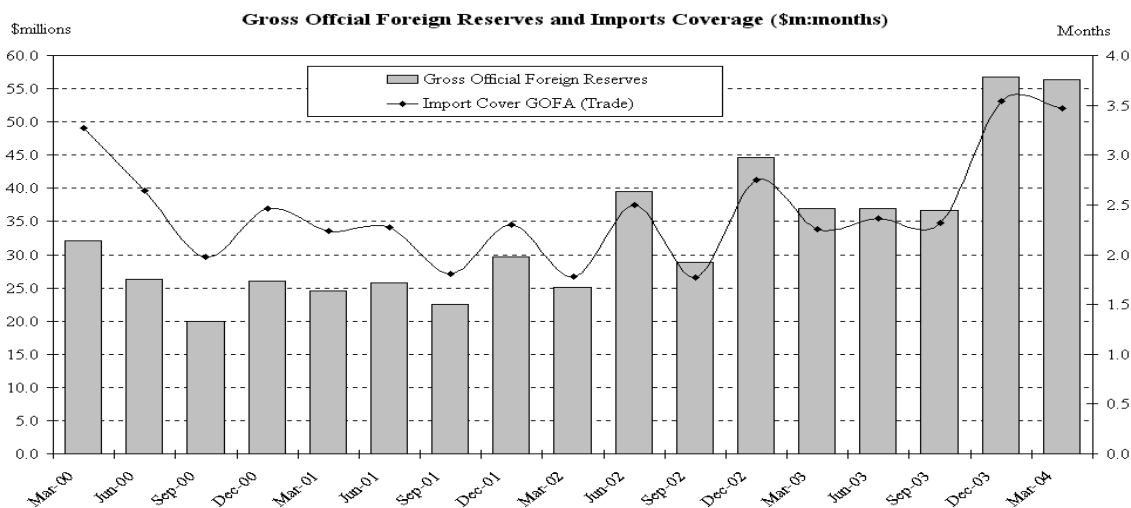
kuo 'osi. 'I he taimi tatau, na'e holo si'i 'a e pa'anga hu mai mei he koloa hu atu ki tu'apule'anga 'o fe'unga mo e \$0.2 miliona (peseti 'e 0.5). Na'e takimu'a ai pe 'a e hina, ika mo e koloa mei 'oseni pea mo e vanila 'i he ngaahi koloa hu atu ki muli. Na'e fe'unga 'a e palanisi 'o e fefakatau'aki 'a e ngaahi ngaue mo e fe'amokaki \$11.9 miliona. Neongo na'e ma'olungaange 'a e hulu atu 'i he palanisi 'o e talafi pa'anga 'o fe'unga mo e hulu atu \$128.9 miliona (peseti 'e 11.1) na'e 'ikai lava ke ne fakapa'anga 'a e fe'amokaki 'i he palanisi 'o e fefakatau'aki koloa, ngaahi ngaue mo e 'inivesi. Na'e hoko heni ha fe'amokaki 'i he palanisi 'o e fefakatau'aki koloa mo e ngaahi ngaue fe'unga mo e \$10.7 miliona, ko e holo lahi 'eni 'i hono fakahoa ki he hulu atu \$15.8 miliona 'i he ta'u kuo'osi koe'uhi na'e si'iangē 'a e hu kitu'a 'a e pa'anga 'a e pule'anga 'i he ta'u 2002/03. Ko e palanisi 'i he fehu'aki 'o e pa'anga tefito na'e hulu atu ia fe'unga mo e \$17.4 miliona, koe tupu peseti 'e 10.2 mei he hulu atu \$15.8 miliona 'i he ta'u kuo 'osi. Fakatatau ki he fakamatala 'o e fehu'aki pa'anga mo muli na'e 'i ai ha ngaahi pa'anga totongi atu ki tu'apule'anga na'e fe'unga mo e \$14.3 miliona 'a ia na'e 'ikai ma'u hano lekooti lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2002/03.

Balance of Payments for 1999/00 to 2002/03 (OET Basis)

	2000/01	2001/02	2002/03	2003/04 first eight months
Balance of Trade	-96.7	-94.9	-124.4	-97.7
Services Balance	-17.2	-4.2	-11.9	-0.2
Investment Income Balance	-2.2	-1.2	-3.3	-0.4
Transfers Balance	89.9	116.0	128.9	102.8
Current Account Balance	-26.2	15.8	-10.7	4.6
Capital and Financial Balance	6.2	15.8	17.4	22.3
Other Items Net	19.5	-17.8	-9.3	-9.5
Overall balance	-0.4	13.8	-2.6	17.4

Lolotonga 'a e 'uluaki mahina 'e valu 'o e ta'u fakapa'anga 2003/04, na'e fe'unga 'a e palanisi 'o e fehu'aki pa'anga mo muli mo e hulu atu \$17.4 miliona. Ko e fakalalakaka ko 'eni na'e tupu ia mei he tanaki 'a e hulu atu \$4.6 miliona 'i he palanisi 'o e fefakatau'aki mo e ngaahi ngaue pea mo e hulu atu \$22.3 miliona 'i he palanisi 'o e pa'anga tefito ('o ha mahino heni 'a hono tukuange mai 'a e kongā hono ua 'o e no 'a e pule'anga mei he Pangike Fakalalakaka 'a Esia (ADB) 'o lahiange ia 'i he \$9.5 miliona, pea ko e palanisi 'o e pa'anga na'e totongi ki tu'apule'anga ka na'e 'ikai ma'u hano lekooti.

6.4 Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i Muli

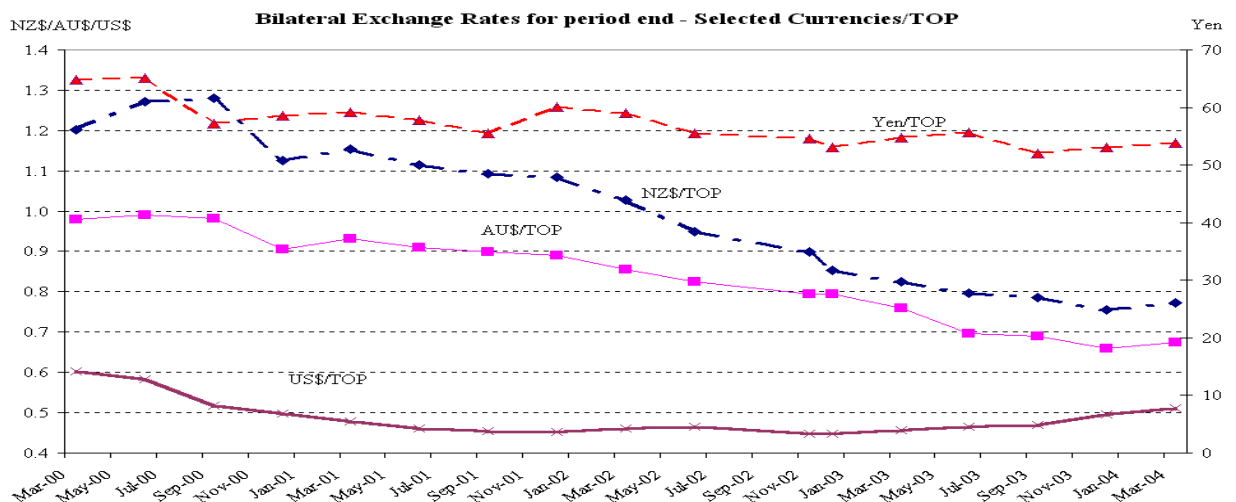
Ko e pa'anga talifaki 'a e pule'anga na'e holo ki he \$36.9 miliona 'i he faka'osinga 'o Sune 2003, 'o fakahoa ia ki he \$39.6 miliona 'i he faka'osinga 'o Sune 2002. 'I he faka'osinga 'o Sune 2003, na'e fe'unga 'a e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli mo e mahu'inga 'o e koloa hu mai ki he mahina 'e 2.4. Ko e holo 'i he pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli na'e makatu'unga ia 'i he lahiange 'a e pa'anga 'oku totongi atu ki he ngaahi koloa humai mei tu'apule'anga.

'I he faka'osinga 'o Ma'asi 2004, na'e a'u ai 'a e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli ki he \$56.3 miliona, 'o fakahoa ia ki he \$36.9 miliona 'i he faka'osinga 'o Ma'asi 2003. 'I he taimi tatau na'e fe'unga 'a e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli mo e mahu'inga 'o e koloa hu mai ki he mahina 'e 3.5 'i he faka'osinga 'o Ma'asi 2004, 'o fakahoa ia ki he mahina 'e 2.3 'i he faka'osinga 'o Ma'asi 2003. Ko e kake 'i he pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli na'e makatu'unga ia mei he ma'u mai 'o e konga ua 'o e no 'a e pule'anga mei he Pangike Langa Fakalalaka'a 'Esia.

7.0 Fetongi Pa'anga Muli

Lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2002/03, na'e holo ai 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i hono fakahoa ki he ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo ia. Na'e holo 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i hono fakahoa ki he pa'anga Nu'usila 'aki 'a e peseti 'e 16.2, pa'anga 'Aositelelia 'aki 'a e peseti 'e 15.8, pea mo e pa'anga Fisi 'aki 'a e peseti 'e 12.8. Kaekehe na'e 'alu hake si'i pe 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i hono fakahoa ki he pa'anga 'Amelika 'aki 'a e peseti 'e 0.3 pea mo e pa'anga Siapani 'aki 'a e peseti 'e 0.4.

Lolotonga 'a e mahina 'e hiva 'o a'u mai ki he faka'osinga 'o Ma'asi 2004, na'e holo ai 'a e mahu'inga 'o e pa'anga 'i hono fakahoa ki he pa'anga 'Aositelelia 'aki 'a e peseti 'e 3.1, pa'anga Siapani 'aki 'a e peseti 'e 3.3, pa'anga Nu'usila 'aki 'a e peseti 'e 2.9. Kaekehe na'e 'alu hake 'a e mahu'inga 'o e pa'anga 'i hono fakahoa ki he pa'anga 'Amelika 'aki 'a e peseti 'e 9.6, pa'anga Fisi 'aki 'a e peseti 'e 1.6.

8.0 Vakai ki he tu'unga faka'ekonomika ki he 2004/05

'I he vakai ko ia ki he 'ekonomika ki he 2004/05 pea mo e ta'u fakapa'anga lolotonga 'oku fakafalala ia he hokohoko lelei 'a e malohi 'o e tu'unga 'e 'i ai 'a e ngaahi maketi ki muli pea mo hono ngaue lelei 'aki 'a e Polokalama Fakalelei faka'Ekonomika 'a e Pule'anga (EPSRP). Na'e fakafuofua 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga (IMF) ha tu'unga lelei 'i he tu'unga 'o e 'ekonomika fakamamani lahi ki he 2004/05 makatu'unga he to e kake 'a e 'ekonomika 'o e

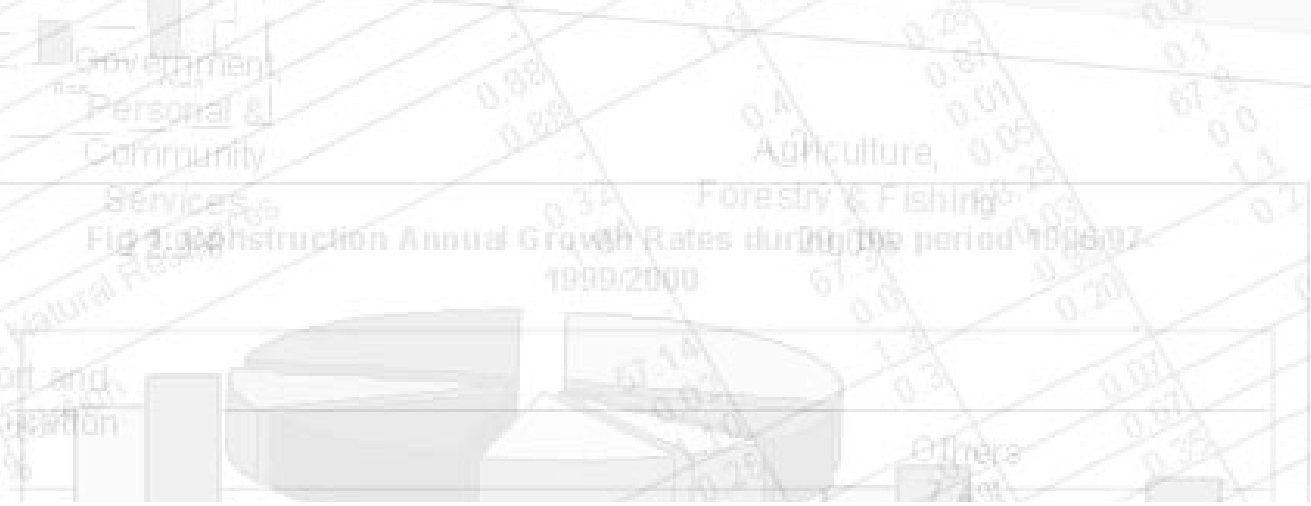
ngaahi fonua ma'u me'a hili ia 'enau to lalo 'i he 2001/02. Ka neongo ia, 'oku 'i ai pe 'a e hoha'a ki he ngaahi uesa 'e hoko makatu'unga he feto'aki 'a e totongi lolo pea mo e faingamalie 'o ha 'ohofi fakakau tau toitoi.

'Oku fakafuofua ko e vave 'o e tupu fakalalakaka 'e a'u 'o peseti 'e 2.8 'i he 2004/05. Ko e ngoue mo e toutai ko e ongo malohinga ia 'o e fakalalakaka, 'o hange ko e to e lahiange 'a e toutai pea mo hono to 'o e vanilla, hina, kofi, ngaahi 'akau foha mo e kava, 'a ia 'oku nau hanga atu ki ha ngaahi faingamalie 'i he maketi 'o e ngaahi fonua kaunga'api mo fakamamani lahi. Ko e sekitoa langa 'oku fakafuofua ke to e lahi mo malohiange makatu'unga he ngaahi poloseki 'oku fakapa'anga mei tu'apule'anga pea mo e malava 'e he ivi fakapa'anga 'a e pule'anga ke fakapa'anga e ngaahi fakamole fakalukufua. Ko e si'isi'i 'o e tupu fakalalakaka 'i he sevesi 'a e ngaahi sekitoa iiki 'a e pule'anga te ne ta'ota'ofi 'a e fakalalakaka fakakatoa 'a e ngaahi sekitoa lalahi, ka ko e fefakatau'aki, ngaahi falekai mo e hotele, ngaahi fakafiefia'anga mo e ngaahi sevesi fakataau taha 'oku fakafuofua te nau kake hake tupu mei he hokohoko lelei 'a e 'omai pa'anga mei he kainga Tonga nofo 'i muli pea mo e to e lahiange 'a e sekitoa takimamamta. 'Oku palani mo fokotu'utu'u 'a e pule'anga ke tu'uaki mo fakamaketi atu 'a e fonua ko e feitu'u laulotaha mo malu ma'ae kau folau'eve'eva ka 'oku fiema'u ke to e mahino fe'unga ange 'a e ngaahi fefolau'aki he 'ea.

Ko hono to e fakafefeka'i ange 'a e founga pule'i 'o e Pa'anga Fakapule'anga, fakalelei ngaahi lao tukuhau, founga ngaue fakapule'anga mo e fakalelei ki he ngaahi kautaha pisinisi 'a e pule'anga 'e fakafotunga mai ia mei ha ngaahi ola lelei fakapatiseti, to e pule'i leleiange hono ngaue'aki e ngaahi koloa 'a e pule'anga, pea to e fakafiemalieange foki mo e sevesi tufaki. 'I he tafa'aki fakamole, na'e fakafuofua ke to e fakalahi hake 'aki 'a e peseti 'e 9.2 mei he tu'unga 'o e ta'u fakapa'anga 2003 'a e fakamole ki he ngaahi vahenga, ke fakafaingamalie hono fakalahi 'o e ngaahi vahenga ka 'i he taimi tatau ke ta'ota'ofi hono fakahu ha kau ngaue fo'ou. Ko e ngaahi tefito'i fakamole 'oku 'ave ia ki he lao mo e mau, ako, mo'ui mo e ngaahi ngaue lahi. Ko e tefito'i palopalema 'i he me'a ni ko e feinga ke to e hiki hake e vahenga ki he kau ngaue fakapule'anga pea mo e to e lahiange e ngaahi fiema'u ki he patiseti mei he ngaahi sekitoa te'eki fakalelei 'a e pule'anga. Ko e tu'unga 'o e hikihiki totongi koloa 'oku fakafuofua ke to loto pe he peseti 'e 4.5 'o fakatatau ki ha hokohoko atu pe 'a e tu'uma'u e tu'unga fakafetongi pa'anga mo muli. Ko e 'esitimetu'aki ki he lahi 'o e fefakatau'aki 'oku fakafuofua ke to e leleiange 'o hange ko ha vaveange 'a e tupu mo e lahiange 'a e ngaahi koloa hu atu ki muli pea kei tu'uma'u pe he tu'unga lolotonga e 'omai pa'anga mei he kainga Tonga nofo muli, kae 'ikai ha fakalalakaka ia 'i he palanisi 'o e fehu'aki pa'anga mo muli, tukukehe ka to e kake 'a e fakahu pa'anga 'i muli. Ko e pa'anga talifaki 'a e pule'anga ki muli 'oku fakafuofua ke nofo pe he mahina 'e 3 'o e koloa hu mai.

Ko e tupu fakalalakaka faka'ekonomika 'i he vakai ki he kaha'u te ne 'omai 'a e ngaahi faingamalie ma'u ngaue ki he kau kumi ngaue fo'ou, ka ko e tu'unga ma'olunga 'o e ta'ema'u ngaue 'a e to'utupu fakataha mo e lahi 'a e tu'unga faihia 'oku kei hokohoko atu pe ko e ongo tefito'i palopalema fakasosiale. Ko hono to e fakalelei'i e founga ngaue 'a e kau ngaue fakapule'anga 'oku tokoni hangatonu pe mo ia ki he ta'ema'u ngaue.

Figure 2: Sectoral Contribution to Gross Domestic Product, at constant prices for the year 1999/00

Fakamatala Patiseti ki he ta'u fakapa'anga ngata 'aho 30 'o Sune 2005

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

Kano Tohi

Hokohoko 'o e Tepile.....	26
1.0 Talateu.....	27
2.0 Palanisi Fakalukufua	27
3.0 Pa'anga Humai & Ngaahi Tokoni 2004/05	28
3.1 Pa'anga humai lolotonga.....	28
3.2 Pa'anga Tokoni.....	30
4.0 Ngaahi Fakamole he Tukahau 'a e Pule'anga.....	31
4.1 Laiseni Fakalakalaka (IDI).....	31
4.2 Lolo Ta'etute ki he Kautaha Ika	31
4.3 Lolo ki he 'Uhila.....	32
4.4 Poloseki Fakafonua	32
4.5 Ngaahi Poloseki Kehe.....	32
5.0 Fakalelei ki he Tukahau	32
5.1 Founga Ngaue ki he Tukahau.....	32
5.2 Pule'i 'o e Tukahau	35
6.0 Pa'anga Hu atu mo e No Haohao	36
6.2 Pa'anga Hu atu ki he koloa lalahi.....	37
7.0 Fakafuofua 'Esitimeti ki he ta'u 2003/04.....	38
8.0 Founga Faka-Pa'anga 'o e Patiseti.....	38
9.0 Ngaahi Mo'ua 'o e Pule'anga	39
10.0 Fakalelei Ngaue Ngaahi Pisinisi Fakapule'anga.....	40
10.2 Tokoni Fakahangatonu mei he Patiseti.....	42
10.3 Kautaha Vakapuna Fakatu'i 'o Tonga.....	42
10.4 Komisoni Fakamafolalea 'a Tonga	43
10.5 Kautaha 'a Tonga.....	43
10.6 Liliu Kautaha Fakapule'anga 'a e Ngaahi Ngaue Fefakatau'aki	43
10.7 Positi 'Ofisi 'a Tonga.....	43
10.8 Potungaue Paaki 'a e Pule'anga.....	43
10.9 Tokoni Fakatekinikale	43
11.0 Ngaahi Fakamatala Makehe ki he ngaahi founga fehu'aki pa'anga	44

Hokohoko 'o e Tepile

Tepile 1:	Palanisi Fakalukufua (\$)	28
Tepile 2:	Fakafuofua 'o e Pa'anga Humai (\$)	29
Tepile 3:	2004/05 'Esitimeti Pa'anga Hu atu mo e No Haohaoa (\$)	36
Tepile 4:	'Esitimeti ngaahi founa fakapa'anga (\$)	38
Tepile 5:	Ngaahi no 'a e Pule'anga 'i he ta'u fakapa'anga 2003/04	39
Tepile 6:	Ngaahi pisinis 'a e Pule'anga-Fakakatoa 'o e ngaahi ngaue fakahupa'anga	39
Tepile 7:	Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi Fakapule'anga	41
Tepile 8:	Fakatonutonu 'i he vaha'a 'o e pa'anga humai (cash inflow) ki he pa'anga 'a e Pule'anga Tonga mo e pa'anga humai (revenue) hange koia 'i he fakamatala Patiseti	43
Tepile 9:	Fakafehoanaki 'a e pa'anga 'a e Pule'anga Tonga moe fakamole fakatatau ki he Fakamatala Patiseti	44
Tepile 10:	Pa'anga ke tanaki 'e he ngaahi Potungaue	44
Tepile 11:	Pa'anga ke vahevahe ki he ngaahi Potungaue	45

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

1.0 Talateu

'I he Pepa Patiseti Fika 2 'oku vakai'i ai ha tefito'i me'a lalahi 'e fa. 'Uluaki, 'oku fai ai ha sio fakalukufua ki he tu'unga 'o e patiseti pea mo e anga hono fakapa'anga 'i he ta'u fakapa'anga 2004/05 pea mo e ongo ta'u 'e ua kimu'a. 'I he konga hono ua, 'oku fakamatala'i fakaikiiki ai e ngaahi kongokonga lalahi 'o e patiseti fakatatau ki he Fakamatala Fakapa'anga Fakapule'anga (GFS). 'I he konga hono tolu, 'oku ha ai hano fakafuofua 'o e ngaahi ngaue fakapa'anga 'a e pule'anga 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga, 2003/04. Pea 'i he konga faka'osi 'oku fakaikiiki ai e lahi e pa'anga 'e tanaki mo tuku ki he ngaahi ngaue 'a e ngaahi potungaue 'a e pule'anga, pea pehe foki ki hono fakafehoanaki ki he ngaahi fokotu'utu'u fika Fakamatala Fakapa'anga Fakapule'anga (GFS). Ka ko hono fakamatala fakaikiiki 'o e Patiseti ngaue 'a e Pule'anga 'oku ha ia 'i he tohi "*Fakamatala Patiseti Fakapolokalama*" 'a e Pule'anga.

2.0 Palanisi Fakalukufua

Ko e palanisi pea mo e ngaahi fika fakalukufua ki he patiseti 2004/05 pea mo e ongo ta'u kimu'a ai 'oku ha ia 'i he Tepile 1, 'o ngaue'aki hono fakakalakalasi 'o e pa'anga hu mai mo e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga 'i he Fakamatala Fakapa'anga Fakapule'anga (GFS). 'Oku mahino mei he tepile ni, ko e palanisi ngaue mei he ngaue fakapa'anga 'a e pule'anga 'oku fakafuofua ki he \$3.6 miliona, 'a ia 'oku makatu'unga mei he ma'olunga ange e pa'anga hu mai fakalukufua, \$117.7 miliona 'i he ngaahi fakamole ngaue 'a ia 'oku fe'unga pe mo e \$114.8 miliona. 'Ikai ko ia pe ka 'oku 'i ai mo e fokotu'utu'u 'inivesi 'a e pule'anga:

- 'uluaki, 'oku fakafuofua ki he \$14.3 miliona 'e ngaue'aki ki he ngaahi ngaue langa tautautefito ki he fakalelei langa afa pea pehe ki hono kamata 'o e langa falemahaki (vakai ki he konga 6.2); pea
- ua, ko e 'inivesi 'i he ngaahi koloa fakapa'anga makatu'unga 'i he ngaahi ngaue fakalelei ki he ngaahi kautaha 'a e pule'anga. 'Oku fakafuofua ki he \$1.3 miliona 'e tukuatu ki he ngaahi kautaha 'a e pule'anga 'i he 2004/05. Lolotonga ia 'oku 'i ai foki e ngaahi mo'ua 'a e ngaahi kautaha 'a e pule'anga ki he pule'anga 'a ia 'oku fakafuofua 'e tanaki mei ai ha \$1.37 miliona 'i he 2004/05 (ko e fika 'i he tepile 'oku nekativi (-) 'oku ne faka'ilonga ko e totongi no fakafoki mai ki he pule'anga), ko e palanisi leva 'i he 'inivesi 'i he ngaahi koloa fakapa'anga 'oku -\$0.1 miliona.

Ko e palanisi fakalukufua leva 'oku fe'unga mo e \$10.6 miliona fe'amokaki, 'a ia 'oku ne fakafofonga'i e pa'anga fakakatoa 'e kei fiema'u kae kakato e 'asinita ngaue 'a e pule'anga 'oku fokotu'utu'u ki he 2004/05. Hange ko ia 'e fakamatala'I 'I he konga 8, 'oku fokotu'utu'u ke fakapa'anga e fe'amokaki ko'eni mei he pa'anga no mei tu'apule'anga, pehe ki ha ponite fakalotofonua, pea mo e pa'anga pe 'a e pule'anga.

Ko 'i ai e fakamatala fakaikiiki 'o e ngaahi ngaahi tefito'i pa'anga humai 'a e pule'anga, pehe ki he ngaahi fakamole 'i he konga 3 mo e 6 'o e pepa ni. 'Oku 'i ai foki mo ha tepile 'oku ha kakato ai e ngaahi Fakamatala Fakapa'anga Fakapule'anga (GFS) 'i he Appendix 17.

*Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga***Table 1: Palanisi Fakalukufua (\$)**

	Preliminary Outturn 2002/03	Original Estimate 2003/04	Revised Estimate 2003/04	Budget Estimate 2004/05
Pa'anga Hu Mai (1)	99,287,567	124,954,354	102,180,102	117,756,038
Pa'anga hu mai mei he tukuhau	80,746,110	83,110,350	83,680,100	88,228,565
Tokoni (pa'anga)	2,870,148	15,124,425	3,000,002	5,700,587
Pa'anga hu mai – kehe	15,671,309	26,719,579	15,500,000	23,826,886
Ngaahi fakamole fakangaue				
Vahenga kau ngaue	49,080,267	54,970,414	46,197,162	53,889,576
Ng. fakamole koloa & ngaue	32,097,693	40,236,947	31,500,000	42,713,901
Totongi tupu	2,316,019	3,405,564	3,405,564	2,735,000
Tokoni ki he ngaahi kautaha	3,117,567	6,900,002	11,900,000	5,900,004
'Inasi ki tu'apule'anga	1,443,283	1,261,100	1,261,100	1,121,100
Tokoni ki he kakai	2,628,554	4,871,707	4,871,707	4,988,003
Ng. fakamole kehe	2,307,357	2,981,532	3,200,000	2,834,017
Fakakatoa pa'anga ngaue	92,990,740	114,627,266	102,335,533	114,181,601
Palanisi Ngaue (1-2)	6,296,827	10,327,088	-155,431	3,574,437
Palanisi Ng. fakamole ngaue lalahi	8,001,814	17,336,320	2,800,000	14,301,031
Fakatau pe fakamole ng. ngaue lalahi	7,600,000	17,139,567	2,700,000	14,057,598
Fakatau kekeleke pe koloa fakanatula	401,814	196,753	100,000	243,433
Palanisi ke fakapa'anga (1-2-3)	-1,704,987	-7,009,232	-2,955,431	-10,726,594
Fakakatoa ng.'inivesi fakapa'anga Taumu'a (4)	9,550,363	-423,591	-423,591	-77,624
Fakalotofonua				
No atu mei he pule'anga	9,550,363	1,300,001	1,300,001	1,300,001
Totongi fakafoki ki he pule'anga	0	-1,723,593	-1,723,593	-1,377,626
Tu'apule'anga	0	0	0	0
Palanisi fakalukufua (1-2-3-4)	-11,255,350	-6,585,641	-2,531,840	-10,648,970

3.0 Pa'anga Humai & Ngaahi Tokoni 2004/05

Ko e fakakatoa e pa'anga humai mo e tokoni 'e ma'u 'e he pule'anga ki he ta'u fakapa'anga 2004/05 'oku fakafuofua ki he 117.7 miliona, 'a ia 'oku laka hake 'aki e peseti 'e 15 pe \$ 15.6 miliona mei he \$102.2 miliona 'oku fakafuofua na'e tanaki 'i he 2003/04. 'Oku fakatefito e 'esitimeti ni mei to e lahi ange e pa'anga 'oku 'amanaki 'e tanaki mei he tukuhau 'aki e \$4.5 miliona, pa'anga humai kehe \$8.3 miliona pea mo e ngaahi pa'anga tokoni \$2.7 miliona. 'Oku ha 'i he tepile 2 'a hono fakaikiiki e pa'anga humai mo e tokoni 'a e pule'anga.

3.1 Pa'anga humai lolotonga

Ko e pa'anga humai lolotonga 'oku fakafuofua ki he \$110.6 miliona pe ofi he peseti 'e 94 'o e pa'anga humai fakakatoa 'e tanaki 'e he Pule'anga 'i he 2004/05. Hange ko ia ne fakaha 'i he fakamatala patiseti 'o e ta'u kuo'osi, makatu'unga mei he ngaahi fokotu'utu'u fo'ou ki he fa'unga mo e founa tanaki tukuhau 'a ia 'e kamata 'i 'Epeleli 2005, 'e 'i ai ha feliuliuaki ki he tukuhau 'e tanaki mei he ngaahi kongia lalahi 'o e tukuhau lolotonga 'i he ta'u 2004/05 pea pehe ki he ngaahi ta'u ka hoko mai, 'o meimei ke lahi e tukuhau 'e tanaki mei hono fakahu mai e tukuhau ngaue'aki.

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

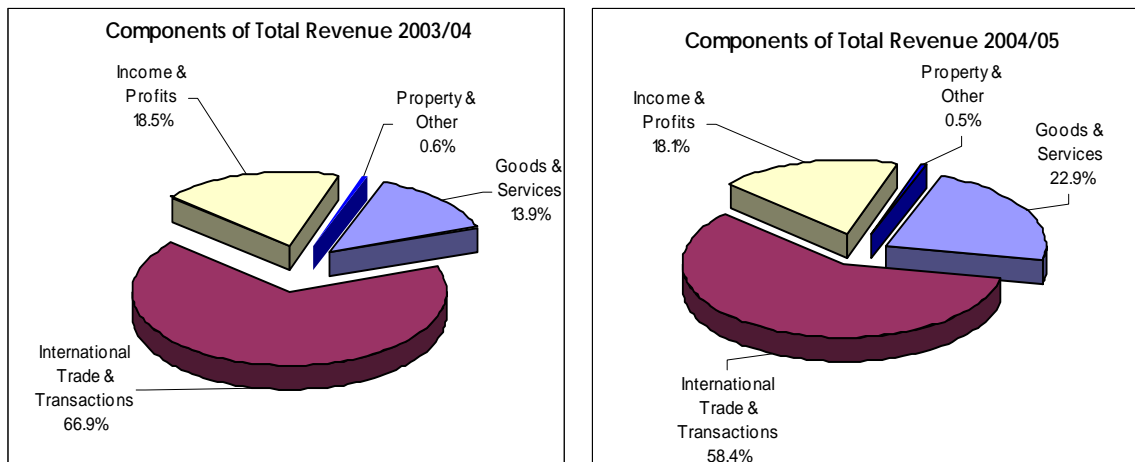
Tepile 2: Fakafuofua 'o e Pa'anga Humai (\$)

	'Esitimeti Fakaangaanga 2002/03	'Uluaki 'Esitimeti 2003/04	'Esitimeti Fakamuimui 2003/04	Patiseti 'Esitimeti 2004/05
Pa'anga Humai mo e Tokoni	99,287,567	124,954,354	102,180,102	117,756,038
Katoa pa'anga humai	80,746,110	83,110,350	83,680,100	88,228,565
Tukuhau 'I he pa'anga humai mo e tupu	15,527,122	14,000,000	15,500,000	16,000,000
Tukuhau he koloa	52,725	81,000	81,000	51,573
Tukuhau fakalotofonua he koloa mo e ngaue	10,933,399	11,649,100	11,649,100	20,185,734
Tukuhau fakatau/ngaue'aki	8,066,246	8,500,000	8,500,000	16,602,412
Tukuhau kehe	2,867,153	3,149,100	3,149,100	3,583,322
Tukuhau fefakatau'aki fakatu'apule'anga	53,779,654	56,930,250	56,000,000	51,541,258
Tute	27,951,304	28,500,603	29,000,000	30,000,000
Totongi kehe koloa humai	25,828,350	28,429,647	27,000,000	21,541,258
Tukuhau kehe	453,210	450,000	450,000	450,000
Pa'anga Humai 'ikai tukuhau	15,651,254	25,328,578	15,500,000	22,342,587
Pa'anga humai ngaahi 'inasi/inivesi	2,941,160	6,908,013	3,500,000	4,680,899
Pa'anga mei he totongi fakahoko ngaue 'a ia ko e:	11,522,478	17,720,364	11,400,000	16,874,100
pa'anga ngaue	3,511,798	7,159,490	3,100,000	6,804,448
Pa'anga mei he totongi tautea	336,299	165,000	300,000	201,887
Pa'anga humai kehe 'ikai tukuhau	851,317	535,201	300,000	585,701
Katoa pa'anga humai	96,397,364	108,438,928	99,180,100	110,571,152
Pa'anga Humai Ngaue Lalahi	20,055	1,391,001	0	1,484,299
Katoa pa'anga humai	96,417,419	109,829,929	99,180,100	112,055,451
<i>Tokoni (pa'anga)</i>				
Mei Muli	2,870,148	15,124,423	3,000,000	5,700,585
Mei he Pule'anga Fakafonua	2	2	2	2
Katoa Pa'anga Humai mo e Tokoni (Pa'anga)	2,870,148	15,124,425	3,000,002	5,700,587

Mei he \$16.6 miliona 'e tanaki mei he tukuhau fakatau mo ngaue'aki 'i he 2004/05, 'oku fakafuofua 'e tanaki mei he tukuhau ngaue'aki ha \$10.2 miliona pea toki \$6.4 miliona mei he tukuhau fakatau. Ko e konga lalahi 'e ua 'o e \$3.6 miliona 'e tanaki mei he ngaahi tukuhau kehe, ko e tukuhau 'ekisia (\$2.0 miliona) pea mo e tukuhau mei he ngaahi laiseni 'a ia 'oku fakafuofua ki he \$1.6 miliona. Ko hono fakakatoa e tukuhau fakalotofonua mei he koloa mo e ngaue 'oku fakafuofua ki he peseti 'e 23 'o e tukuhau fakalukufua ki he 2004/05, pe fakahoa ki he peseti 'e 14 'i he 2003/04.

Ka 'i he tukuhau fefakatau'aki fakapule'anga, 'oku fakafuofua 'e holo mei he \$56 miliona 'i he 2003/04 ki he \$51.5 miliona pe 'i he 2004/05. 'Oku makatu'unga 'eni mei he ngaahi feliuliuaki ko ia 'i hono fokotu'utu'u ke to e faingofua ange founa ngaue pea tupu mei ai hono to'o e ngaahi tukuhau hu koloa mei muli 'e ni'ihi hange ko e tukuhau taulanga mo e ngaahi ngaue. 'Oku fakafuofua foki 'e kei tu'u tatau pe 'a e tukuhau tute. Ko ia 'oku fakafuofua leva 'e holo hifo 'a e tukuhau mei he fefakatau'aki mo tu'apule'anga mei he peseti 'e 66.9 'o e tukuhau fakalukufua 'i he 2003/04 ki he peseti 'e 58.4 'i he 2004/05. Ko e toenga leva 'o e pa'anga humai 'oku tanaki mei he tukuhau 'oku ma'u ia mei he tukuhau vahenga mo e tupu (18%) pea si'isi'i 'aupito e tukuhau mei he koloa.

'Oku ha 'i he ongo kalafi hoko 'a e liliu ko ia he fa'unga 'o e pa'anga humai mei he tukuhau mei he 2003/04 ki he 2004/05 'o makatu'unga mei he fakahu mai ko ia e tukuhau ngaue'aki mo e liliu ko ia ki he tukuhau fakatau, tute hange koia na'e fakamatala'i 'i 'olunga.

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

Ko e pa'anga humai 'oku 'ikai ko ha tukupau 'oku fakafuofua 'e hiki hake 'aki e \$6.8 miliona ki he pa'anga 'e \$22.3 miliona 'i he 2004/05. 'Oku tu'unga e hiki ko 'eni mei he to e lahi ange 'aki e \$5.5 miliona e pa'anga 'e tanaki mei he totongi ngaue mo e sevesi 'a e pule'anga, 'a ia ko e peseti ai 'e 67.6 ko e tanaki mei he pa'anga ngaue. 'Oku 'uhinga e "pa'anga ngaue" ki he pa'anga 'oku tanaki mei he ngaahi ngaue kehekehe 'a e pule'anga 'a ia 'oku to e ngaue'aki pe 'eni ki he'enua ngaahi fakamole kae 'ikai fakahu mai ki he pa'anga humai fakalukufua 'a e pule'anga. 'A ia ka 'ikai tanaki ha pa'anga mei ai pea 'oku 'ikai leva ke 'i ai ha fakamole 'e fakahoko.

Mei he \$110.6 miliona 'e tanaki mei he pa'anga humai lolotonga 'i he 2004/05, 'oku fakafuofua ki he meimei peseta

80.0 'e tanaki mei he tukupau, pea peseti 20.0 mei he pa'anga humai 'ikai tukupau. 'Oku fakahoa 'eni ki he peseti 84.4 mo e 15.6 'i he 2003/04.

3.2 Pa'anga Tokoni

Hange ko ia ne fakaha 'i he talateu, na'e 'i ai e liliu 'i he founa hono fakaha e fika patiseti ki he 2004/05 tautautefito ki he pa'anga hu mai mei he ngaahi tokoni pea mo e ngaahi fakamole. 'I he kuohili ko e 'esitimeti ki he pa'anga tokoni na'e fakakau ai pe ha fakafuofua ki he ngaahi tokoni kuo fakapapau'i hono pa'anga, 'a ia kuo 'osi fai hono fakamo'oni e ngaahi aleapau, pea mo e ngaahi pa'anga tokoni 'oku te'eki fakapapau'i hano pa'anga. 'I he ngaahi fakamole, kuo 'osi vahevahe ia ki he ngaahi polokalama 'i he ngaahi potungaue takitaha 'o tatau ai pe pe ko e pa'anga tokoni kuo 'osi fakapapau'i 'e ma'u pe 'ikai. Neongo 'oku 'ikai tukuange atu 'e he Potungaue Pa'anga 'a e ngaahi fakamole kae 'oua leva kuo ma'u mai mei he fonua tokoni, he 'oku meimei kongala lahi e 'esitimeti ko'eni 'oku 'ikai ma'u ia, ka 'oku hoko 'eni ke ne faka lahi e pa'anga humai pea pehe ki he fakakatoa e fakamole fakatou'osi.

'I he tafa'aki fakamole, ko hono 'analaiso mo lipooti e lahi 'o e fakamole 'i he patiseti, tautautefito ki he ngaahi polokalama 'oku 'i ai hono 'esitimeti pa'anga mei he tokoni, 'oku hange 'oku taafa taha, he ko e meimei ko e pa'anga 'oku ma'u mai 'oku meimei si'isi'i pe ia he ta'u kotoa fakatatau ki he pa'anga 'oku vahe 'i he 'esitimeti. Ko ia ai ko e 'esitimeti 'o e ngaahi tokoni ki he 2004/05 'oku fakatefito pe ia he meimei ngaahi tokoni kuo 'osi fakapapau'i pe 'oku ngali mahino 'e ma'u hono pa'anga. Ko e \$5.7 miliona 'oku ha 'i he patiseti 'oku felave'i ia mo e ngaahi tokoni mei he EU, Nu'usila, 'Aositelelia, tokoni mei he ngaahi Fonua Fakatahataha 'a Mamani (UN) pea pehe ki he Kautaha tokoni ki he 'Atakai (SPREP). 'Oku 'i ai foki mo e 'esitimeti ki ha tokoni 'o fakafuofua ki he \$29.0 miliona 'i he founa kehe pe ka 'oku 'ikai ko e pa'anga.

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

4.0 Ngaahi Fakamole he Tukahau 'a e Pule'anga

Ko e taumu'a fakalukufua 'a e Pule'anga ki he'ene founa ngaue fakapa'anga 'e malava pe ke maa'usia 'i he ngaahi poloklama fakamole. Ko e taha e ngaahi founa 'oku fa'a ngaue'aki 'e he pule'anga ko hono fakangofua 'a e fakamo'ua 'a e tukuhau, to'o 'a e tukuhau pea ke toloi mo faka'ata 'a e tukuhau ki ha ngaahi kautaha 'oku fiema'u 'e he pule'anga ke tokoni'i. 'Oku malava ke fakahoko 'e he Pule'anga 'o ngaue'aki 'ene fakamole ko 'eni ko ha fetongi ki he founa tokoni mei he tukuhau, pea koe founa tokoni mei he tukuhau ke 'iloa ko e faka'ata mei he tukuhau.

Lolotonga hono siofi fakalelei 'a e ngaahi fakamole 'a e pule'anga (fakata'u 'i hono teuteu'i 'o e Patiseti), 'oku toki fai pe hono fakakaukau'i 'a e fakamole he tukuhau 'i he taimi 'oku fakapaasi mai ai 'e he lao. 'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i ko e fakamole he tukuhau 'e malava pe kena a'usia 'a e taumu'a tatau mo e fakamole hangatonu 'a e Pule'anga, koia 'oku mahu'inga ke fakapapau'i ko e founa ngaue fakapa'anga ko 'eni 'oku pule'i mo siofi fakalelei lolotonga e fa'u Patiseti.

Fa'ahinga 'e tolu 'a e Fakamole he Tukahau

- i. Faka'ata 'a e kau totongi tukuhau pau mei he tukuhau, 'o hange ko e lolo ta'etute ki he kautaha ika mo hono fakatupu 'o e 'uhila.
- ii. ngaue'aki 'a e tukuhau ma'ulalo, tu'usi 'a e tukuhau ki he kau totongi tukuhau pau; pe ko e
- iii. toloi 'a e tai mi ki hono totongi 'o e tukuhau ki ha kau totongi tukuhau 'oku 'i ai honau mou'a 'i he tukuhau.

'Oku fa'ahinga kehekehe 'e ua hono faka'ata e totongi ki hono ngaue'aki ha ngaue:

- i. faka'ata ki he kakai 'a e totongi hono ngaue'aki ha koloa pe sevesi 'a e Pule'anga,
- ii. 'oatu ki he kakai ha totongi 'oku maulalo hono totongi totonu 'oku ngaue'aki ki he koloa mo e sevesi 'a e Pule'anga.

4.1 Laiseni Fakalalakaka (IDI)

Na'e kamata 'a e founa ngaue Laiseni Fakalalakaka 'i he 1978 'o fakataumu'a ki hono tokoni'i 'a e ngaahi ngaue 'a e sekitoa taautaha 'i Tonga, 'o fakatefito ki he ngaue'anga 'oku toki fokotu'u. Ko e founa faka'ai'ai ko 'eni ko hono to'o 'a e tute mo e tukuhau 'eikisia pehe ki he tukuhau taulanga. 'Oku mahino mei hono vakai'i 'e he Pule'anga fakataha mo e tokoni mei 'Aositelelia, ko e tukuhau 'oku mole 'i he Laiseni Fakalalakaka 'oku 'ikai ke lelei hono ngaue'aki. Na'e ha 'i he lipooti mei hono savea'i 'o e ngaahi nofo'anga fakatakimamata 'oku 'ikai ken au muimui ki he ngaahi tu'u'utu'uni 'a e Lao ni, , koia ai ne ma'u e monu'ia lahi ka na'e 'ikai ke kau lelei ki he fakalalakaka 'o e takimamata 'a Tonga. 'Oku 'iai 'a e fokotu'utu'u 'e to e vakai'i 'a e Lao ni pea ko e ngaahi monu'ia ki he kau 'inivesitoo 'e fou ia 'i hono ngaue'aki 'o e lao ki he vakai'i 'o e tukuhau vahenga.

4.2 Lolo Ta'etute ki he Kautaha Ika

Koe'uhi 'e tokoni lahi e sekitoa toutai ki he lelei ange 'a e koloa fakalukufua 'oku fakatupu fakalotofonua (GDP), na'e tali ai 'e he Pule'anga ke faka'ata ki he ngaahi kautaha uta ika ke ta'etute 'enau lolo, pea ko e founa ngaue ni ke pule'I 'e he Komiti Lolo Ta'etute 'o sea ai 'a e Sekelitali 'o e Toutai. 'Oku tokoni 'a e founa ngaue ni ki hono tukuhifo 'a e fakamole pea ken e faka'ai'ai 'a e ngaahi kautaha ika ke lahi ange hono toutai'i e ika. Na'e fe'unga fakakatoa 'a e lolo ta'etute na'e tuku atu lolotonga 'a e 2002/03 mo e metuliki toni 'e 3,621 'o fakafehoanaki mo e metuliki toni 'e 2,939 na'e tuku atu 'i he 2001/02. 'Oku fakafuofua ki he \$1.52 miliona 'a e

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

pa'anga humai 'a e pule'anga na'e mole. 'I he mahina 'e hiva 'o ngata ki Ma'asi 2004, na'e fe'unga 'a e lolo ta'etute mo e \$0.69 miliona 'aia ko e lolo metuliki toni pe 'e 1,653 na'e tuku atu. 'Oku ha mei heni 'a e holo 'a e toutai tupu mei he fakatamaki fakanatula E1 Nino pehe foki ki he holo 'a e ma'u'anga ika 'I hotau potu tahi.

4.3 Lolo ki he 'Uhila

'Oku to e tokoni'i foki 'e he Pule'anga hono fakalele 'o e 'uhila 'aki hono ta'etute 'a e lolo, koe'uhi ke ma'ulalo 'a e fakamole pea ke ma'ama'a ange ai ki he kakai 'a e 'uhila. Ko e tuku hau 'oku mole mei hono fakalele 'o e 'uhila 'oku fakafuofua ki he \$4.31 miliona 'I he 2002/03, 'aia 'oku laka hake 'aki e \$1.0 miliona mei he tuku hau na'e mole 'I he 2001/02. Na'e holo ki he metuliki toni 'e 7,180 'a e lolo ta'etute na'e 'oatu ki he 'uhila 'I he mahina 'e hiva kuo 'osi 'o ngata ki Ma'asi 2004 'I hono fakahoa ki he metuliki toni 'e 8,486 'o e taimi tatau he 2003. Na'e makatu'unga 'a e holo ko 'eni mei he to e mamafa ange 'a e totongi fakavaha'apule'anga 'o e lolo. Ko e pa'anga humai na'e 'ikai ke tanaki 'I he vaha'a taimi ko 'eni na'e fe'unga mo e \$2.85 miliona

4.4 Poloseki Fakafonua

Na'e fakahoko ai pe hono ma'u 'e he pule'anga ha ngaahi tokoni mei muli ke pou pou ki he ngaahi ngaue fakasosiale mo faka'ekonomika kehekehe 'o hange ko e ma'u'anga vai, 'ataakai, tokoni fekau'aki mo e kakai mo e ngaahi poloseki ki he 'uhila. Koe'uhi ko e fiema'u ke tuku hifo 'a e fakamole ki he poloseki, ke fakapapau'I ko e lelei taha 'oku 'oange ki he Tonga kotoa, na'e faka'ata 'e he pule'anga ke ta'etute 'a e ngaahi koloa kehekehe ki he poloseki. 'Oku fakafuofua na'e laka hake he \$1.67 miliona 'a e koloa ta'etute na'e fakangofua 'e he Pule'anga ki he ngaahi poloseki mei he ngaahi fonua tokoni 'I he 2003/04. 'Oku 'iai e 'amanaki 'e to e hiki hake 'I he 2004/05 'o fakafuofua ki he \$2.0 miliona, 'o fakatatau ki he lahi 'o e ngaue 'a e ngaahi poloseki tokoni'I mei muli.

4.5 Ngaahi Poloseki Kehe

'Oku fakangoufa foki 'e he Pule'anga 'aki hono tali 'e he Fakataha Tokoni ke to'o 'a e tuku hau mei he ngaahi poloseki 'oku mahu'inga ki he fonua fakalukufua pea mo tokoni lahi ki he langa faka'ekonomika. 'I he 'osi 'a 'Epeleli 2003/04 na'e fakafuofua ki he \$2.28 miliona 'a e tuku hau na'e fakangofua ke to'o mei he poloseki ngaue pehe ni. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e 'i he tu'unga tatau tui 'e 'i he tu'unga tatau pe 'a e tuku hau 'e to'o lolotonga 'a e 2004/05.

5.0 Fakalelei ki he Tuku hau

'I he Fakamatala Patiseti 2003/04 na'e fakaikiiki atu ai 'a e ngaahi liliu 'a e Pule'anga ki he founa tuku hau.. Na'e fakataumu'a foki 'eni ke fakataukei 'a e kakai 'o e fonua ki he ngaahi fakalelei ki he tuku hau tautautefiko ki he lahi 'o e tuku hau, founa ngaue mo e tu'utu'uni fo'ou, 'a e pule'anga, pule'i mo e fokotu'utu'u ki he founa tuku hau. 'Oku taumu'a 'a e kongako 'eni ke fakamatala'i ki he kakai 'a e tukunga fakamuimui taha 'oku 'i ai 'a e ngaue ki he fakalelei 'o e tuku hau pea pehe ki he ngaahi me'a 'oku fiema'u ke fakakakato kimu'a pea toki kamata ke ngaue'aki mei he 'aho 1 'o 'Epeleli, 2005..

5.1 Founa Ngaue ki he Tuku hau

Kuo fuofuolao mai 'a e 'ilonga 'a e matavaivai 'a e Lao ki hono ngaue'aki 'a e Tuku hau 'i he fonua ni. Koia ko e ngaahi fokotu'utu'u fakalelei 'a e Pule'anga ki he Tuku hau 'oku ne feinga ke fakatonutonu 'a e tukunga lolotonga, pea ke fokotu'u ha makatu'unga malohi mo kakato 'i hono ngaue'aki 'o e Tute. 'Oku fakatefito 'eni ki he ngaahi lao na'e tali 'e he Fale Alea 'o hange ko e Lao ki he Ngaue Tanaki Pa'anga, na'e tali 'i Novema 2002, Lao ki he Tuku hau Fakatau, tali 'i Novema 2003, pea mo e ngaahi Tu'utu'uni ki he tanaki pa'anga Hu mai 'aia na'e to e tali mo ia

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

'i Novema 2003. 'Oku lolotonga ngaue 'a e Komiti Lao ki he Lao kehe 'e ua 'aia ko e Lao ki he Tukupau Vahenga mo e Tute mo e Tukupau 'Eikisia, 'aia 'oku faka'amu pea lea'i 'e he Fale Alea 'i he 2004.

Lao ki hono Pule'i Pa'anga Humai

Na'e fakamo'oni huafa 'a 'Ene 'Afio ki he Lao ki hono Pule'i 'o e Tanaki Pa'anga 'i he 'aho 20 'o Tisema 2004. Ko e Tu'utu'uni ki he Pule'i 'o e Tanaki Pa'anga na'e tali 'e he Fakataha Tokoni 'i Tisema 2003. Pea 'oku faka'amu ke ngaue'aki 'o kamata 'i he 'aho 1 'o Sune,2004.

'Oku ha 'i he Lao ha ngaahi tu'utu'uni tatau 'e malava ke ngaue'aki 'e he Lao Tukupau Vahenga, Lao Tukupau Fakatau, Lao ki he Tute pea pehe ki he Lao Tukupau Ngaue'aki mo e ngaahi tautea, pea mo hono fakafoki 'o e ngaahi pa'anga tukupau.

Lao Tukupau Ngaue'aki

'Oku fakatefito foki 'a e Lao ki he Tukupau Ngaue'aki 'i he motolo fakavaha'apule'anga pea 'oku fai 'a e feinga ke liliu fakalelei ke fe'unga mo Tonga ni. 'Oku fokotu'utu'u 'a e tukupau ni ke ngaue'aki 'a e peseti 'e 15 ki he fakatau fakalotofonua mo e hu koloa mei muli, 'o tukukehe pe 'a e tokosi'i. Kuopau ke meimei kau e tokotaha kotoa 'oku ngaahi mo tufaki ha koloa pe sevesi fakalotofonua ke lesisita ki he tukupau ngaue'aki 'o tukukehe 'a e ngaue. 'Oku fe'unga mo e \$100000 'a e ma'olunga taha pea toki fiema'u ke lesisita ki he tukupau ngaue'aki. 'E lava pe foki 'a e kau totongi tukupau ken au lesisita 'o kapau 'oku ma'olunga hake 'I he \$100000. 'Oku fakafuofua ki he toko 200 'a e kau totongi tukupau te nau lesisita ki he tukupau ngaue'aki 'i Tonga ni. Ko e tukupau ngaue'aki ko e kongia pe ia 'o e ngaahi fakalelei ki he founga 'o e tukupau 'aia 'oku fakataumu'a ki hono tokoni'I 'a e fakalalakala 'I he sekitoa taautaha pea ke vahevahe lelei mo potupotu tatau 'a e mafasia mei he totongi tukupau 'o 'ikai ke to e fakamamafa ki he tukupau fefakatau'aki (tukupau taulanga mo e tute) kae liliu 'o fakangatangata ki he tukupau ngaue'aki fakalotofonua.

Lao Tukupau Vahenga

Ko e liliu ki he lao tukupau vahenga ko e kongia pe ia 'o e polokalama fakalelei ki he fa'unga 'o e tukupau. Ko e Lao Fakaangaanga ki he Tukupau Vahenga fo'ou te ne fetongi 'a e lao lolotonga. 'Oku fakahoko hono teuteu'i 'o e lao fo'ou ko 'eni 'i he ngaahi lea 'oku mahino koe'uhi ke mahino hono lau ki he taha pe 'oku ne fie ngaue'aki 'a e lao. 'Oku fakafuofua foki ke kamata ngaue'aki 'a e lao ni 'i he 'aho 1 'o Siulai 2005. Ko e ngaahi tefito'i liliu ki he lao ni 'oku fakamatala atu 'i lalo.

• Tukupau ki he Kautaha

'Oku fokotu'utu'u ke ngaue'aki 'a e peseti 'e 20 ki he Tukupau 'o e ngaahi Kautaha mo e Ngaahi Ngaue'anga mo e Talasiti. Ko e totongi 'o e hu koloa ki muli pea mo e ngaahi monu'ia ki he ngaue fakatakimamata 'e fakangata ia 'o fetongi'aki 'a e tokoni ki he ngaahi 'inivesi 'o hange ko hono kaniseli 'o ha mo'ua kimu'a 'o laka hake he ta'u 'e 4, 'o fakataumu'a ki hono fakalalakala 'o e sekitoa pisinisi fakalukufua. 'Oku fokotu'utu'u ko e peseti 'e 1 'a e ma'ulalo taha 'e ngaueaki ki he tukupau 'o e pa'anga 'e ma'u 'e he kautaha kotoa, mo e kautaha lalahi 'o kau ai aipe mo kinautolu 'oku mole 'enau pisinisi.

Faka'osi, ko e ngaahi Kautaha kotoa 'i Tonga 'e fiema'u kenau lesisita ke ma'u honau Fika Tukupau (Tax Identification Number), 'o founga tatau pe mo e Fika Faile 'oku nau lolotonga ngaue'aki. Ko e kongia mahu'inga fakataha mo e hono kamata ngaue'aki 'o e Lao Fakaangaanga ki he Tukupau Vahenga ke malohiangae 'a e ngaue Potungae Tukupau pea mo hono fakakomipiuta 'o e Potungae Kasitomu ke fakahoko lelei hono tokanga'i mo fakalele 'a e ngaahi ngaue fekau'aki mo e ngaahi kautaha pisinisi.

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

- **Tukuhau Vahenga Taautaha**

'Oku fokotu'utu'u ke ngaue'aki 'a e Tukuhau Fakakalakalasi (Progressive Tax) pea ko e tu'unga ma'olunga Tukuhau lahi taha ke ngaue'aki ko e peseta 'e 20 'o fakatatau ki he Tukuhau 'o e kautaha. 'E hiki hake foki 'a e pa'anga 'e 'ikai ke tukuhau'I ki he \$5,000 ke fakatatau ki he tu'unga fe'unga ki he ma'u mo'ui taautaha 'o hange ko e totongi tupu ki he langa fale. Kuo 'osi kamata ngaue'aki 'a e founga ngaue ko e tukuhau'I he taimi 'oku ma'u ai 'a e pa'anga (PAYE) ki he tukuhau vahenga taautaha. Ko e founga fo'ou ko 'eni 'e 'ikai ke fiema'u ha tokotaha totongi Tukuhau ken e 'eke ha totongi tukuhau fakafoki mei he Komisona Pule ki he Pa'anga Hu mai tukukehe kapau 'oku ne ma'u ha ma'u'anga pa'anga kehe.

- **Fakataukei ki he Kakai 'o e Fonua**

Kuo 'osi kamata foki ha ngaahi polokalama fakataukei ki he kakai 'o e fonua 'o fengaue'aki ai 'a e Potungaue Tukuhau mo e Kautaha 'a e Kau Pisinisi. 'Oku fakahoko 'a e polokalama ni 'i he tufa ha ngaahi fakamatala ki he kakai, ngaahi pisinisi mo e ngaahi 'otu motu.. 'Oku 'iai 'a e 'amanaki 'e fakahoko foki mo e ngaahi polokalama televisone, letio mo e ngaahi fakataha mo e kakai 'o e ngaahi kolo.

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

5.2 Pule'i 'o e Tukupau

'Oku 'ikai foki ke fa'a fe'unga 'a e fakamamafa 'a e Pule'anga ki hono fakamalohi'i 'a e mafai ki hono pule'i 'o e tukuhau. Ko hono fokotu'u ha founga pule lelei ki he tukuhau mo e kasitomu e fu'u mahu'inga 'aupito ki he fokotu'utu'u fakalelei 'a e founga tukuhau, pea ke a'usia 'a e faka'amu ki he tukuhau ke tanaki. Koia ai kuo fokotu'utu'u fakalelei 'e he Pule'anga 'a e ngaahi matavaivai lolotonga hono fakalele ha ngaahi Polokalama Fakalalakaka Fakaonopooni ki he Tukupau pea mo e Kasitomu foki.

(i) Polokalama Fakalalakaka Fakaonopooni ki he Tukupau

Ko e Polokalama Fakalalakaka ki he Tukupau 'oku 'iai hono ngaahi kongokonga kehekehe. 'Uluaki ko hono fokotu'utu'u fakalelei 'a e Potungaue Tukupau ki he va'a ngaue kehekehe 'e ua 'a ia ko e Va'a Ngaue ki he Pisinisi Lalahi mo e Pisinisi Iiki. Ko e va'a ki he pisinisi lalahi ten e fakalele 'a e ngaahi ngaue ki hono fakalelei'I 'a e Tukupau 'a e kautaha pea 'oku nau mafai ki hono fakahoko 'o e fokotu'utu'u lelei ki he tu'utu'uni fo'ou 'o e tukuhau.

Ua, kuopau ke tu'upau 'a e fika totongi tukuhau ki he ngaahi pisinisi kotoa 'aia 'oku lahi hake 'enua pa'anga hu mai 'i he \$100,000. 'Oku to e malava p eke pole ha pisinisi 'oku si'isi'i hifo 'ene pa'anga hu mai \$100,000 ke ngaue'aki 'a e fika totongi tukuhau ko 'eni.

Tolu 'oku fakahoko 'e he Pule'anga Nu'u Sila ha tokoni faka-pa'anga 'i hono kumi 'o e polokalama Komipiuta ke ngaue'aki, 'aia ten e malava ke hiki'i 'a e fakahoko fatongia 'a e Potungaue ki hono pule'i mo tokanga'i 'o e Tukupau.

Ko hono faka'osi, ko e fakalalakaka 'a e 'ilo 'a e kau ngaue 'i he Potungaue Tukupau ki he polokalama fakalalakaka fakaeonopooni ki he tukuhau, pea mo fakalele ha ngaahi polokalama ako ki he kakai 'o e fonua 'o fekau'aki mo e ngaue ni.

(ii) Fakalelei ki he Kasitomu mo e Polokalama Fakalalakaka Fakaonopooni

'Oku konga 'e 5 'a e ngaue tefito ki hono fakalelei 'o e Kasitomu. 'Uluaki, ko hono fakakomipiuta 'a e ngaue ki he fakahu 'o e fika koe'uhi ke fakalalakaka 'a e taimi ki hono faka'ata ha uta, muimui pau ki he tu'utu'uni, tauhi 'o e fakamatala pea ke tu'unga ma'olunga mo tonu 'a e fakamatala fakafika. 'Oku lolotonga fai 'a e ngaue ki hono fakapapau'i 'a e ngaahi teuteu ki he ngaue fakakomipiuta ko 'eni. Kuo 'osi teuteu'i foki ha ngaahi ngaue fakakonituleki pea ko e sitepu hoko ko hono tesi 'a e ngaue ni 'a ia 'oku 'amanaki ke fakahoko he vave taha.

Ua, kuo 'osi fai 'a e ngaue ki he Lao mo e Tu'utu'uni ki he Kasitomu mo e Tute 'Ekisia. 'Oku hahamolofia foki 'i mamani ke ma'u ha faingamalie ke to e fa'u pe 'a e Lao 'o makatu'unga 'i he ngaahi fakakaukau fakakasitomu fakaonopooni pea ke ngaue'aki ha ngaahi lea mahino mo faingofua. Ko e me'a fakafiefia foki ia. Kuo fai hono tueteu'i 'a e Lao Fakaangaanga ki he Kasitomu 2004 pea ka maau 'e fai leva ha laulea ki ai mo e ngaahi kupu fengaue'aki 'i he kaha'u vave mai kimu'a pea toki fakahu atu ki Fale Alea ko e lao fakaangaanga. 'E toki fa'u leva 'a e ngaahi Tu'utu'uni pea ke fakahoko kiai ha ngaue tatau ko ha talanga'i mo e ngaahi kupu fengaue'aki kimu'a pea toki fai kiai ha ngaue fakalao.

Ko e konga hono tolu 'o e polokalama ni ko hono fakalalakaka 'a e mahino mo e 'ilo fakatekinikale 'a e kau 'ofisa kasitomu mo e ngaahi kautaha pisinisi. Kuopau ke ako'i 'a e kau 'ofisa ki he pote'i lao fakakomesiale 'o fakatefito 'i he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga. Tupu mei he ngaahi faingata'a 'oku hoko hono fakamahu'inga'i 'o e koloa humai, kuo 'unuaki'i mai ai

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

kimu'a 'e he Potungae Kasitomu mei he 'aho 1 'o 'Aokosi ki he 'aho 3 'o Me 'a e taimi ki hono ngaue'aki 'o e Sisitemi Fakamahu'inga Fakakasitomu 'a e Koloa Humai 'a ia 'oku fiema'u mei he Kautaha Fefakatau'aki 'a Mamani (World Trade Organisation).

Kuopau foki ke ako'i mo fakahinohino ki he kau 'ofisa kasitomu, 'ofisa setisitika mo e kakai kotoa 'oku nau fakatau koloa mei muli ki he ngaahi fiema'u mo e founa ngaue ki hono fakamahu'inga 'o e koloa koe'uhi ke hoko ko e ngaahi tu'utu'uni mo e founa ngaue mahino. Ko e ngaue foki ko 'eni 'oku to e 'a e mahina 'e tolu hange koia na'e fokotu'utu'u kiai ka 'e muimui pe ha founa angamaheni pea ke tatali ki ha ngaahi lao ke fakapaasi hono fakahoko.

Ko e konga hono fa, ko e felingiaki fakakaukau mo e ngaahi kupu fengau'e'aki 'i ha ngaahi fakataha fakauike, ngaahi fakataha 'ikai faka'ofisiale pea mo e ngaahi polokalama ako ki he ngaahi pisinisi he founa ngaue fakamahinga 'o e koloa. 'I taimi lahi 'oku fakahoko ai 'a e felingiaki fakakaukau ko 'eni, 'oku tufa atu ai 'a e ngaahi tohi fakamatala, pea 'oku fakaata ke fai ha fehu'i pea ke 'oatu ha tali ki ai. 'E hokohoko atu pe 'a e founa felingiaki fakakaukau ko 'eni.

Ko hono faka'osi pea ko e taumu'a mahu'inga 'eni 'o e fakalelei ko 'eni ko hono fa'u ha tohi fakahinohino ki hono fakalele 'o e ngaahi ngaue kotoa 'a e Kasitomu. Ko e tohi fakahinohino ko 'eni ke ma'u mo ngaue 'aki 'e he kau 'ofisa, kakai 'o e fonua pea pehe ki he ngaahi kupu fengau'aki. 'Oku tokoni lahi foki 'eni ki he ngaahi pisinisi ke nau fakahoko pe 'iate kinautolu hono sivi'i mo 'a'ahi kinautolu pea 'oku faka'amu mo fiema'u ke faipau ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue 'a e kasitomu. Ke fakalahi 'a e taumu'a ko 'eni pea 'oku to e mahu'inga fakalukufua ki he fonua, 'oku fokotu'u ai mo e va'a ngaue faka'atita'i ke fakatefito 'enau ngaue ki he tu'utu'unga ngaue 'a e kasitomu. Kuo'osi teuteu'i foki mo e tohi fakahinohino ki he fakamahu'inga 'o e koloa 'a ia 'oku lolotonga fakatatali ki ha ngaahi ngaue fakalao pea toki ngaue'aki, 'a ia ko e ngaue ni 'oku vave pe 'o fakataata ki he taimi na'e fokotu'utu'u ai.

6.0 Pa'anga Hu atu mo e No Haohaoa

Ko e tu'unga fakakatoa 'o e pa'anga hu atu mo e no haohaoa ki he 2004/05, 'oku fakafuofuoa ki he \$128.4 miliona 'i hono fakafehoanaki ki he fakafuofuoa ki he \$104.7 miliona 'i he 2003/04. Ko e hiki ko 'eni felave'I mo e \$12.7 miliona ne tanaki atu ki he pa'anga hu atu angamaheni pea mo e \$10.6 miliona 'oku tanaki mai mei he ngaahi ngaue fakalalakala 'i he 2004/05. Ko hono fakalalakalasi 'o e ngaahi tefito'I fakamole, fakahoa ki he pa'anga hu atu fakakatoa ki he 2004/05 'oku pehe ni : Ko e vahenga ko e peseta 'e 40.0: Koloa mo e ngaahi ngaue kehe, peseta 'e 33.7: tokoni mo e 'ave pa'anga, peseta 9.7: mo e fakamole ki he ngaahi koloa lalahi ko e peseta 'e 11.2. 'Oku ha 'i he tepile 3 'a hono vahevahe 'o e ngaahi pa'anga hu atu mo e no haohaoa ki he fa'ahinga kehekehe pea 'oku ne fakamatala'i ke faikehekehe 'i he ongo ta'u 'e ua.

6.1 Pa'anga Hu atu Angamaheni

Ko e pa'anga hu atu fakakatoa ki he vahenga ko e \$51.3 miliona 'a ia 'oku kake 'aki e \$7.1 miliona mei he 'esitimeti 'o e 2003/04. Ka neongo ia, ko e konga lahi 'o e tupu ni 'oku fekau'aki mo e Polokalama Fakalelei ki he ngaahi Sekitoa 'a e Pule'anga (2.7 miliona) pehe ki he \$2.0 miliona ma'a kinautolu kuo fakamaloloo'i mei he ngaue. 'A ia ko e konga kimui na'e kau ia ki he 'uluaki patiseti 'o e 2003/04, ka na'e 'ikai ha fakamole ki he 'aitemi ko ia. Ko e fakamole ki he vahenga 'ata'ata pe na'e holo'aki e \$400,000 pea 'oku ha mei heni 'a e ngaue 'a e Pule'anga ki hono fakalelei'I 'a e tokolahi 'o e kau ngaue ki he ngaahi sekitoa 'a e faka-pule'anga. Ko hono ta'ofi koia hono to e fakahu ha kau ngaue fo'ou pea mo hono to e tu'uaki 'o e ngaahi lakanga 'oku 'ata, 'oku 'ikai ke fu'u fiema'u mo fu'u mahu'inga ke kei hokohoko atu pe 2004/05, fakataha mo hono fakasi'isi'I 'a e ngaahi pa'anga me'a'ofa ki he peseti 23 mo e

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

vahenga 'a e kau ngaue lau 'aho ki he peseti 'e 8. 'Ikai koia pe, ka 'oku tukupa 'a e Pule'anga ke fakapa'anga ha fakalelei vahenga mei he ngaahi pa'anga kuo to e mei he patiseti vahenga fakalukufua.

'Oku fakalahi ('aki 'a e \$11.2 miliona) 'a e pa'anga hu atu ki he ngaahi fakatau koloa mo e ngaahi ngaue kehe 'o vahevahe ki he ngaahi 'elia mahu'inga hange ko e ngaahi ngaue fakafonua mo e to'utupu (ko e \$300,000), fekumi mo e fakatotolo (\$200,000) ngaahi naunau ki he ngoue (\$520,000) mo e ngaahi naunau fakafaito'o mei muli (\$530,000). Ko e pa'anga ki he ngaahi fiema'u fakatu'upake 'oku hiki ki he \$5.5 miliona, pea ko e \$3.5 miliona 'oku tuku ia ki he malu'I 'o e ngaahi no 'a e pule'anga. 'Oku 'iai foki mo ha ngaahi fakamole kuo holoki hange ko e folau ki muli (peseti 'e 15.2), naunau faka'ofisi moe paati (peseta 21.1), talitali kakai (peseta 'e 20.4) lolo (peseta 33.1) mo e ngaahi naunau fakatekinikale (33.5).

Tepile 3: 2004/05 'Esitimeti Pa'anga Hu atu mo e No Haohaoa (\$)

	'Esitimeti Fakaangaanga 2002/03	'Uluaki 'Esitimeti 2003/04	'Esitimeti Fakamuimitaha 2003/04	Patiseti 'Esitimeti 2004/05
Katoa Pa'anga Hu atu mo e No Haohaoa	110,542,917	131,539,995	104,711,942	128,405,007
Katoa Pa'anga Hu atu Lolotonga	92,415,715	113,766,255	100,735,533	113,480,594
Vahenga	44,274,256	52,921,245	44,200,000	51,314,617
Tokoni 'a e ngaue'anga	1,498,735	2,049,169	1,997,162	2,574,959
Ngaahi fakatau koloa mo e ngaue kehe	32,097,693	40,236,947	31,500,000	42,713,901
Totongi tupu	2,316,019	3,405,564	3,405,564	2,735,000
Pa'anga Hu atu tanaki mai	3,307,276	1,600,000	8,200,000	1,678,297
Tokoni mo e 'ave pa'anga	8,921,736	13,553,330	11,432,807	12,463,820
Tokoni ki he kautaha 'ikai fakapa'anga	2,401,883	3,200,000	2,000,000	3,200,000
Tokoni ki he kautaha fakapa'anga	95,592	1,600,001	100,000	700,002
Tokoni ki he kautaha kehe	620,092	2,100,001	3,200,000	2,000,002
'Ave pa'anga ki he kautaha 'ikai fakapa'anga	1,732,332	2,120,521	1,600,000	2,133,010
'Ave pa'anga ki he ngaahi 'api	2,628,554	3,271,707	3,271,707	3,309,706
'Ave pa'anga ki muli	1,443,283	1,261,100	1,261,100	1,121,100
Pa'anga Hu atu koloa lalahi	8,576,839	18,197,331	4,400,000	15,002,038
Fakatau ngaahi koloa lalahi	7,600,000	17,139,567	2,700,000	14,057,598
Fakatau 'o e kelekele	401,814	196,753	100,000	243,433
'Ave pa'anga lalahi	575,025	861,011	1,600,000	701,007
Konga 'o e katoa 'o e Pa'anga Hu atu	100,992,554	131,963,586	105,135,533	128,482,632
No Haohaoa	9,550,363	-423,592	-423,592	-77,625
Fakalotofonua	9,550,363	-423,592	-423,592	-77,625
Ki he kautaha 'ikai fakapa'anga (tupu haohaoa)	10,720,000	849,849	849,849	829,114
Ki he kautaha fakapa'anga (tupu haohaoa)	-1,169,637	-1,273,441	-1,273,441	-906,739
Muli	0	0	0	0

6.2 Pa'anga Hu atu ki he koloa lalahi

Ko e fakakatoa 'o e pa'anga hu atu ki he koloa lalahi 'i he patiseti 2004/05 'oku \$15.0 miliona, 'a ia ko e konga lahi 'oku fakapa'anga mei he ngaahi tokoni mo e no mei he ngaahi fonua muli. Hange ko ia na'e ha 'i he Patiseti 2003/04, ko e konga lahi taha 'i he pa'anga ko 'eni 'i he 2004/05 'oku felave'i ia mo e ngaahi ngaue langa 'i Vava'u mo e ongo Niua hili 'a e Saikolone Fakatalopiki ko Waka, Konga hono III 'o e poloseki tokoni ki he mo'ui, kau ki ai mo hono kamata langa 'o e Falemahaki Vaiola. Ko e pa'anga hu atu ki he koloa lalahi kehe 'oku fekau'aki

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

ia mo hono fakapa'anga hono fakalelei'i 'o e ngaahi falenofa'anga (\$0.54 miliona), fakatau mai 'o e ngaahi me'angaue fo'ou (\$0.53 miliona) mo e misini (\$0.45 miliona) pea mo e ngaahi fakamole lalahi kehe pe (\$0.1 miliona).

7.0 Fakafuofua 'Esitimeti ki he ta'u 2003/04

'I he fakafuofua ki he 2003/04 na'e 'iai e fe'amokaki \$2.5 miliona fakahoa ki he 'uluaki patiseti ko e \$6.5 miliona tupu mei he ma'ulalo ange 'a e pa'anga hu mai mo e pa'anga hu atu mei he 'uluaki patiseti na'e 'ai.

'I he tafa'aki 'o e pa'anga hu mai, ko e kongalahi 'o e to lalo he ngaahi fika fakafuofua 'o e patiseti 'oku kau ki ai 'a e fu'u to 'olunga hono 'esitimeti 'o e pa'anga tokoni mai, hange ko ia ne lave ki ai 'I he kongalahi hono 2.2. Neongo, ko e tanaki tukuhau 'oku to loto pe ia he patiseti 'esitimeti, pea ko e fakakatoa 'o e tanaki tukuhau 'oku si'isi'i 'aki e peseti 'e 9.7 he patiseti, 'o felave'I ia mo e holo lahi 'i he ngaahi pa'anga hu mai 'ikai tukuhau. Ko e kongalahi heni 'oku fekau'aki ia mo e pa'anga vilo 'o lava ai hono tauhi 'o e pa'anga 'I he ngaahi kautaha pe potungaue fakapa'anga'aki 'enau ngaahi ngaue takitaha. Kapau 'oku 'ikai ma'u e pa'anga he'ikai hoko ha fakamole.

'I he tafa'aki 'o e pa'anga hu atu pe fakamole, ko e kongalahi ai 'oku nau fakahaa'i na'e 'ikai ma'u e ngaahi tokoni pa'anga, tautautefito ki he ngaahi fakamole ki he koloa lalahi mo e me'akehe pe (hange ko e koloa mo e ngaahi ngaue). Na'e holo'aki e peseti 16.5 'i he fakamole ia ki he vahenga tupu mei hono ta'ota'ofi hono fakafonu e ngaahi lakanga 'ata 'oku 'ikai fu'u fiema'u mo fu'u mahu'inga 'aia ko e kongalahi hono feinga'I e tokolahi 'o e kau ngaue 'I he sekitoa 'a e Pule'anga ki he tokolahi totonu.

Faka'osi, ko e \$16.9 miliona ne ma'u mei he Pangike 'a Mamani mo e Pangike Fakalalakaka 'a 'Esia na'e lahi 'aki 'a e \$6.7 miliona 'I he fika 'I he patiseti. Ko e totongi fakafoki e mo'ua 'o e Pule'anga na'e fe'unga mo e \$4.3 miliona, ko e tu'unga haohaoa 'o e fakapa'anga 'I Tu'apule'anga ne fe'unga mo e \$12.6 miliona 'o lahi ia 'I he patiseti ko e \$5.8 miliona na'e 'uluaki fai kiai e fakafuofua. Ko e tonounou leva ko e \$2.5 miliona 'aia ko e faikehekehe ia 'o e fe'amokaki mo e katoa 'o e fakapa'anga mei Tu'apule'anga 'o hoko ai 'a e hiki 'aki e \$10.0 miliona 'I he ngaahi toenga pa'anga 'o e Pule'anga, 'aia na'e ma'olunga hake 'aki e \$10 miliona 'I he palanisi 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga.

8.0 Founa Faka-Pa'anga 'o e Patiseti

Ko e fe'ave'aki fakapa'anga haohaoa 'oku ne fua 'a e tukunga 'o e Patiseti, 'a ia ko 'ene fe'amokaki 'oku fakapa'anga pe ko hono ngaue'aki 'a e hulu 'a e patiseti. 'Oku ha 'I he tepile 4 'a e ngaahi kongokonga 'o e ngaahi fe'ave'aki fakapa'anga ki he patiseti 2004/05 mo e ngaahi ta'u kimu'a.

Hange koia na'e ha atu 'I he Tepile 1, ko e palanisi 'o e pa'anga fakalukufua 2004/05 'oku nounou 'aki 'a e \$10.6 miliona. Pea 'e fakapa'anga 'a e fe'amokaki ni 'aki 'a e pa'anga mei Tu'apule'anga mo hono fakalotofonua foki. Fekau'aki mo hono fakapa'anga mei Tu'apule'anga, fakatefito 'I he Alepau No mo e pangike 'a muli (World Bank), pea ko e pa'anga 'e 'omi 'I he 2004/05 'e fe'unga mo e \$10.1 miliona. 'Oku fakataumu'a 'a e pa'anga ko 'eni ki he poloseki fakalelei 'a e ngaahi maumau ne fakahoko 'e he Saikolone Waka, hange koia ne ha atu 'I mu'a pea mo e kongalahi III 'o e polokalama fakalelei ki he mo'ui. Ko e patiseti 'o e 2004/05 'oku fakakau ai 'a e pa'anga ma'ae Pule'anga ke totongi'aki e ngaahi mo'ua mo e Pule'anga 'oku fe'unga mo e \$4.7 miliona. Koia ai ko hono fakakatoa 'o e fakapa'anga haohaoa mei muli ko e \$5.5 miliona

Table 4: 'Esitimeti ngaahi founa fakapa'anga (\$)

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

	Fika Fakaangaanga 2002/03	Fuofua 'Esitimeti 2003/04	'Esitimeti Faka'osi 2003/04	Patiseti 'Esitimeti 2004/05
Fakalukufua 'o e Fakapa'anga	11,255,350	6,585,641	2,531,840	10,648,970
Fakapa'anga mei muli	5,700,000	5,874,567	12,568,142	5,513,478
Vahe'l mai	9,400,000	10,206,425	16,900,000	10,185,478
Totongi atu	3,700,000	4,331,858	4,331,858	4,672,000
Fakapa'anga Lotofonua	9,800,000	0	10	2,085,500
<i>Mei he:Ponite</i>	9,300,000	9,000,000	9,000,000	7,085,500
Pa'anga Talifaki 'a Tonga	50,000	10	10	9
Palanisi he pa'anga ma'u 'a e Pule'anga mo e 'Inivesi	1,000,000	711,064	-10,036,312	1,049,960
Tipositi 'a e Falepa'anga	-5,300,000			
Polokalama fakalelei ngaue faka'ekonomika & mo e sekitoa 'a e pule'anga.				2,000,023

'I he tafa'aki fakalotofonua, 'oku fa'ufa'u 'a e pule'anga ke ne tukuatu 'i he 2004/05 ha ponite 'oku lahiange hono mahu'inga 'i he \$7.0 miliona mo e ke fakapa'anga'aki 'a e ponite 'oku to e fakafo'ou 'aia te nau matu'out'a fe'unga mo e \$5.0 miliona, 'oku 'amanaki ke ngaue'aki 'i he 2004/05, pea mo hono vahe'i 'a e \$2.0 miliona ke fakapa'anga'aki 'a e fe'amokaki 'i he patiseti. 'Ikai ko ia pe ka 'e toho 'e he pule'anga 'ene toenga palanisi fakafuofua ki he \$1.0 miliona fakataha ia mo hono ngaue'aki 'a e pa'anga \$2.0 miliona mei he Pangike Fakalalaka 'a 'Esia (ADB) na'e ma'u ko e pa'anga No 'i he 2003/04 (pea 'oku fakakau ia 'i he Tepile 4 'i he \$16.9 miliona na'e tukuatu 'i he ta'u koia), 'aia na'e to e hoko atu ki he 2004/05. Ko e No ko e 'ai ki he polokalama fakalelei 'o e tu'unga faka'ekonomika pea mo e founa ngaue 'a e Pule'anga.

9.0 Ngaahi Mo'ua 'o e Pule'anga

Ko e ngaahi fika pe fakamatala fekau'aki mo e ngaahi mo'ua kuo 'osi malu'i 'oku tauhi ia 'o ngaue'aki 'a e tauhi'anga Lekooti Mo'ua mo e Sisitemi 'a e Kominueli (CS-DRMS). 'Oku tauhi foki 'e he Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga 'a e ngaahi Mo'ua Ta'emalu'i 'a e ngaahi Sekitoa Taautaha.

'I he faka'osinga 'o e 2003/04, 'oku ha 'I he fika fakaangaanga ko e fakakatoa 'o e ngaahi mo'ua 'o e pule'anga 'oku te'eki ke totongi ne malu'i 'e he Pule'anga Tonga 'oku fe'unga fakakatoa ia mo e \$201.8 miliona, ko e kongā 'o e mo'ua ki tu'apule'anga 'oku fe'unga ia mo e \$164.4 miliona pea ko e mo'ua fakalotofonua 'oku fe'unga ia mo e \$37.4 miliona. 'Oku fe'unga mo e peseti 'e 16.8 'o e mo'ua \$33.9 miliona 'o e pule'anga kuo 'osi tuku atu ia ki he ngaahi pisinisi 'oku fakalele 'e he pule'anga pea mo e ngaahi Poate.

'I he mo'ua koia 'o e pule'anga ki tu'apule'anga \$164.4 miliona, ko e \$158.5 miliona 'o e mo'ua ko e mo'ua pe ia 'o e pule'anga pea ko e \$5.9 miliona ko e mo'ua ia 'o e ngaahi kautaha lalahi 'a e pule'anga 'oku malu'i 'e he Pule'anga Tonga. 'Oku fakafuofua 'e hiki hake 'a e mo'ua 'o e pule'anga 'oku te'eki ke totongi ki he \$161.4 miliona 'i he faka'osinga 'o e 2003/04. 'Oku fakafuofua leva 'a e pa'anga kuo tukuatu ki tu'a 'e he pule'anga ke fe'unga mo e \$9.2 miliona 'i he faka'osinga 'o e 2003/04. Pea 'oku fakafuofua 'a e totongi 'o e sino'i no ke fe'unga mo e \$3.9 miliona 'i he 2003/04. 'I he taimi tatau pe, 'oku fakafuofua ke fe'unga mo e \$1.5 miliona 'a e totongi tupu.

'I he \$37.4 miliona ko ia 'o e mo'ua fakalotofonua, ko e mo'ua 'o e pule'anga 'oku fe'unga ia mo e \$26.9 miliona pea ko e mo'ua leva 'o e ngaahi kautaha lalahi 'a e pule'anga 'aia 'oku malu'i 'e he Pule'anga Tonga, 'oku fe'unga mo e \$10.5 miliona. 'Oku fakafuofua 'a e mo'ua fakalotofonua 'a e pule'anga 'oku te'eki ke totongi ke tu'uma'u 'i he 2003/04 mo e fakangatangata 'i he hiki hake 'i he tu'unga 'o e no ki ha mahu'inga 'e malava ke fakapa'anga'aki 'a e ngaahi ponite kuo 'osi hono taimi (vakai ki he Tepile 5 'i lalo). 'E

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

fakafuofua 'a e totongi tupu 'i he mo'ua fakalotofonua 'o e pule'anga ke fe'unga mo e \$1.3 miliona 'i he 2003/04. 'Oku fakapipiki atu 'i mui 'a e fakamatala 'o e ngaahi kole pa'anga ki he ngaahi Poate Fakalotofonua mo e ngaahi kautaha kehe pe, ngaahi mo'ua 'o e pule'anga ki tu'apule'anga, ngaahi mo'ua 'o e pule'anga fakalotofonua, mo e ngaahi 'oku malu'i ka ko e no 'a e pule'anga.

Tepile 5: Ngaahi mo'ua Ponite 'a e Pule'anga mo e 'aho ke totongi ai.

Ta'u Fakapa'anga	Ngaahi Fakamatala	'Aho Totongi	Mahu'inga
	1 Series No. 2. 1999/2003	30/6/03	1,000,000
2002/2003	KATO MAHU'INGA KE TOTONGI		1,000,000
	2 Series No. 3. 2000/2003	31/7/03	1,000,000
	3 Series No. 4. 2000/2003	31/10/03	1,000,000
	4 Series No. 1. 2001/2004	9/4/04	5,000,000
	5 Series No. 3. 1999/2004	30/6/04	1,000,000
2003/2004	KATO MAHU'INGA KE TOTONGI		8,000,000
	6 Series No. 3. 2001/2004	31/7/04	1,000,000
	7 Series No. 2. 2002/2004	31/7/04	1,000,000
	8 Series No. 3. 2002/2004	30/8/04	2,000,000
	9 Series No. 1. 2002/2005	28/6/05	1,000,000
2004/2005	KATO MAHU'INGA KE TOTONGI		5,000,000
	10 Series No. 4. 1999/2005	31/8/05	3,900,000
	11 Series No. 2. 2001/2006	29/6/06	3,000,000
2005/2006	KATO MAHU'INGA KE TOTONGI		6,900,000
	FAKAKATO 'O E PONITE		\$ 20,900,000

10.0 Fakalelei Ngaue Ngaahi Pisinisi Fakapule'anga

'Oku fakafong'a 'i 'e he ngaahi pisinisi fakapule'anga ha konga mahu'inga 'o e tu'unga faka'ekonomika 'a e fonua mo e sekitoa 'a e pule'anga. 'I hono ngaue'aki e ngaahi mahu'inga 'oku ha 'i he Tepile 6, ko e mahu'inga fakakatoa 'a e koloa 'a e pule'anga ko e \$186 miliona mo e \$110 miliona ko hono fakalukufua 'o e ngaahi ngaue fakahu pa'anga, kau ki ai mo e no 'a e pule'anga. Ka fakapa'anga eni, 'oku ne fakahaa'i mai 'a e totu'a e mo'ua, tautautefito ki he ngaahi mo'ua 'a e pule'anga 'i Sune 2003 na'e \$189 miliona, 'a ia ko e peseti 'e 58 'o e ngaahi mo'ua 'a e pule'anga.¹

Tepile 6: Ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga – Fakakatoa 'o e ngaahi ngaue fakahupa'anga

	\$ miliona
Pa'anga humai mei he pule'anga	72.28
Tokoni humai mei tu'apule'anga	18.99
Hiki e koloa 'a e pule'anga	12.83
Ola fakalukufua e ngaue 'oku tupu (tupu kole mei he 'inasi)	21.91
Mole	(50.75)
Fakalukufua e ma'u 'inasi	75.27
No	34.74
Fakakatoa e ngaahi ngaue fakahu pa'anga	110.01

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

'Oku mahu'inga ki he mo'ui fakapa'anga 'a e pule'anga, 'a e ola lelei 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga hange ko hono fiema'u 'enau tupu ki hono tokoni'i fakapa'anga 'a hono tauhi mo fakalelei'i 'enau ngaahi naunau mo e me'angaue, 'o tatau pe ki he no pe ko e ma'u 'inasi, 'a ia 'oku foaki 'e he pule'anga. Ko e ola fakakatoa 'i he ngaahi ta'u kuohili na'e 'ikai ola lelei.

'I Sune 2003, na'e malu'i ai 'e he pule'anga Tonga 'a e No 'a e ngaahi pisinisi fakapule'anga fe'unga mo e \$26.2 miliona. Ko e \$13.6 miliona 'e ngalingali totongi 'e he Pule'anga, kae kongalaahi heni kuo hoko ko e mole.

Ko e pa'anga 'oku fakafoki ki he Pule'anga mei he tupu mo e 'inasi 'oku si'isi'i pe. 'I Sune 2003, ko e tupu 'oku hilifaki mai 'i he ngaahi toenga no 'a e pule'anga 'oku fakakatoa ki he \$1.8 miliona. Ka neongo ia, ko e \$0.9 miliona pe 'e ma'u mai, pea ko e toenga 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi pisinisi fakapule'anga 'oku mole. Ko e fakakatoa e 'inasi 'i he ta'u 2002/03 ko e \$1.1 miliona. 'I he fakaikiiki 'o e ngaahi fika 'a e ngaahi pisinisi fakapule'anga ni, 'oku ne fakahaa'i mai na'e totongi pe 'a e \$54,000 koe'uhi ko e ongo pisinisi fakapule'anga 'e ua na'e fanongonongo te na totongi 'inasi ka na'e 'ikai malava 'eni.

'Oku mahu'inga ke fokotu'u ha taketi ki he tupu 'i he pa'anga ma'u 'inasi, 'a ia ko e peseti 'e 10 'a e poini si'isi'i taha ke fakahoa ki ai. Ko hono 'uhinga, ne lahi hake 'i he pa'anga 'e \$75 miliona kuo fakahu pea ko e tupu 'oku totonu ke 'oua 'e si'i hifo he \$7.5 miliona. Tanaki atu ki ai, 'oku 'i ai 'a e faka'amu ke totongi e pa'anga tupu ka neongo ia 'e toki lava eni 'i hano tamate'i 'o e ngaahi pisinisi fakapule'anga 'oku lele mole pe.

Ko e ola fakapa'anga 'oku fetu'aki, ka ko hono fakakatoa na'e mole 'i he ta'u kotoa mei he ta'u 'e ono kuohili. Ko e ni'ihisi'i pe 'o e ngaahi pisinisi fakapule'anga na'e ola lelei 'enau fai fatongia. Ka na'e lahi ange e mole e ngaahi pisinisi ni'ihisi, na'e kau ki ai 'a e KautahaVakapuna Fakatu'i 'o Tonga, Poate 'Uhila 'a Tonga, Kautaha Toutai Fetu'u Tahimo e Tonga Corporation, 'a ia na'e fu'u lahi ke nau pule'i. Ko e ngaahi pisinisi ni 'oku mole, pea 'oku nau kei hokohoko faifatongia pe 'aki 'a e tokoni fakapa'anga mei he Pule'anga.

Neongo ko e kongala'o e ngaahi mole ni, 'oku tu'unga ia mei he ngaahi palani ngaue 'a e Pule'anga mo e ngaahi fatongia fakasosiale (hange ko e Komisoni Fakamafolalea 'a Tonga) ka ko ha ki'i kongasi'i pe. Ko e lahi taha 'o e mole 'a e ngaahi pisinisi ni 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi ngaue fakakomesiale. Ko e tonounou e faifatongia fakapa'anga ko eni 'oku fiema'u ke liliu koe'uhi ke tokoni ki he Pule'anga, kae 'ikai ko hono fakamoleki e pa'anga 'a ia ne mei faka'aonga'i lelei 'i ha feitu'u ange.

Ko e lao ki he ngaahi pisinisi fakapule'anga ko e 'uluaki sitepu ia ki hono ma'u e ngaahi fakalalakala 'oku fiema'u kau 'i ai mo hono fakatatau ki he tu'unga fakavaha'apule'anga hono fakalele mo e fai fatongia ma'a 'a e ngaahi pisinisi fakapule'anga. Ke ma'u ha tokoni mei he sekitoa e ngaahi pisinisi fakapule'anga 'oku ola lelei, 'oku fiema'u ha taimi lahi pea moe liliu 'i he founga fakalele ngaue 'oku lolotonga fakahoko.

10.1 Fakalalakala 'i he Fakatau Koloa 'a e Pule'anga kuo Fakaha 'i he Fakamatala Patiseti 2003/04

Kuo fakaha ko e Falekoloa Ta'etute Leiola, Kautaha Fakatupu Pa'anga 'o Tonga mo e Kautaha Toutai Fetu'u Tahimo 'oku teuteu'i ke tukuatu ki he ngaahi kautaha taautaha. 'Oku hokohoko atu 'a hono faka'ai'ai ke ma'u mai 'a e ngaahi fakamatala pa'anga 'i hono taimi kau ki ai mo hono fa'u 'o e ngaahi pepa fakalao 'aki 'a e tokoni mo e fale'i mei he Pangike Fakalalakala 'o 'Esiamo e Potungaue Lao.

Ko e Kautaha Toutai Fetu'u Tahimo pe na'e fuofua tu'uaki atu 'aki ha ngofua fakalao ke fakatau atu mei he Minisita Pa'anga 'i he 'aho 22 'o Tisema 2003. Na'e ma'u mai ha kole fakatau 'e 5 pea

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

fakatokosi'I ia 'e he kau faifili 'aia na'e kau kiai ha fakafofonga mei he Potungaue Toutai, Potungaue Lao, Potungaue Pa'anga pea mo e kau fale'I mei he Pangike fakalalakaka 'o 'Esia. Na'e lava foki ke nau kau atu ki ha ako makehe hoko atu mo ha faingamalie fehu'i mo e tali mo e va'a pule'i 'o e Kautaha Fetu'u Tahī 'i he 'aho 20 'o Fepueli. Mei ai, na'e kole ha fakamatala fakapa'anga mo e faka'amu 'e fakahu mai 'a e ngaahi fakatau aofangatuku hili ha uike 'e ua mei he'enua ma'u 'a e ngaahi fika kuo'osi 'atita'i, kau ki ai mo ha ngaahi alea 'oku fiema'u ke fakahoko, ki he aofangatuku hono fakatau 'a ia, 'oku fakafuofua 'e 'osi 'a hono fakatau atu 'i he kongā kimui 'o Me pe kongā kimu'a 'o Sune.

10.2 Tokoni Fakahangatonu mei he Patiseti

Ke fakapapau'I 'oku a'usia 'a e taumu'a 'oku 'ikai ke fakakomesiale 'a e ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga, 'oku tokoni'I fakapa'anga 'a e Pule'anga, fou 'I he patiseti 'aia 'oku ha atu 'I he Tepile 7.

Tepile 7: Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi Fakapule'anga

	2003/04	2004/05
	(\$)	(\$)
Tokoni ki Niuafu'ou mo Niuatoputapu		
Fefolau'aki 'i he 'Ata (Kautaha Vakapuna Fakatu'i 'o Tonga)	100,000	100,000
Fefolau'aki 'i he Tahī (Kautaha Vaka Polinisia)	132,000	132,000
Ngaue Fakapangike (Pangike Fakalalakaka 'a Tonga)	40,000	80,000
Katoa 'o e Tokoni	272,000	312,000
Tokoni Fakapatiseti Makehe		
Fefolau'aki 'i he 'Ata (Kautaha Vakapuna Fakatu'i 'o Tonga)	1,000,000	-
Komisoni Fakamafolalea 'a Tonga	500,000	-
Kautaha 'a Tonga	300,000	480,000
Fakakatoa 'o e Tokoni	\$2,072,000	\$792,000

10.3 Kautaha Vakapuna Fakatu'i 'o Tonga

'I he a'u mai ki 'Epeleli 'o e 2004, na'e fakafoki ai 'e he kautaha ni 'a e vakapuna Faka-Tu'I 'o Tonga 'a e vakapuna Poingi 757 ki Brunei hili ia 'a e 'ikai ke nau malava 'o totongi 'a e ngaahi aleapau lisi na'e 'osi fakahoko. 'I hono fakafoki ko 'eni 'o e vakapuna, ne hoko heni ha tukuvaka 'a e kau pasese. Ne loto lelei 'a e Pule'anga ken e kei totongi 'a e fea 'a e kau pasese ki he ngaahi kautaha vakapuna kehe kenau fai hono fetukutuku kinautolu.

'I he 14 'o Me 2004, na'e tali lelei ai 'ehe pule'anga ke fakatau atu 'a e kautaha vakapuna 'a Tonga, makatu'unga mei he 'ikai ke ne to e lava ke fakapa'anga 'a e ngaahi fiema'u 'a e kautaha

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

ni, 'o 'ikai malava ke tukuatu 'a e ngaahi tokoni koia ki he ngaahi kautaha kehe 'o tupu mei he ngaahi faingatamaki fakapa'anga. 'I he ta'u 2003 ne fe'unga mo e \$20 miliona na'e fakamoleki 'e he Pule'anga ma'ae kautaha vaka Fakatu'I 'o Tonga pea pau ai ke kei fai 'e he Pule'anga ha fekumi fakatotolo ki he tu'unga 'oku 'iai 'a e kautaha ni 'o fou 'I he KPMG, International Finance Corporation (IFC), Royal Commission mo e Pule'anga 'Aositelelia. Neongo 'oku lolotonga lele pe 'a e ngaahi fakatotolo ni ka 'oku mahino kuopau ke hokohoko atu 'a e tokoni'I fakapa'anga 'a e Pule'anga 'a e kautaha ni 'aki ha pa'anga fe'unga .

10.4 Komisoni Fakamafolalea 'a Tonga

Ko e Komisoni Fakamafolalea 'a Tonga 'oku 'i ai 'a e konga mahu'inga 'oku 'ikai fakakomesiale koe'uhi ke fakapapau'i 'oku a'u 'a e fakamafolalea fakapule'anga ki he kakai 'o e fonua, pea kuo nau kole ke malu'i 'e he Pule'anga ha no fe'unga mo e \$230,000 mei he Pangike Fakalalakaka 'a Tonga.

10.5 Kautaha 'a Tonga

Na'e fai ha kole tokoni pa'anga ko e \$480,000 'a e Kautaha 'a Tonga ke totongi'aki honau ngaahi mo'ua motu'a mei he kuohili, pea mo tokoni ki he'enu fakahoko fatongia 'oku fai.

10.6 Liliu Kautaha Fakapule'anga 'a e Ngaahi Ngaue Fefakatau'aki

'I hono vakai'I ha tafa'aki 'e hu mai ai ha pa'anga ki he Pule'anga, kuopau ke fakalele fakakomesiale ha ngaahi tefito'I fatongia 'o e ngaue, natula 'o e ngaue 'oku fai 'I ha'ane felave'I pea mo e taumu'a 'a e palani fakalalakaka fakalukufua, ngaahi fetongi e ala fai, fiema'u fakalao, pea pehe ki hano fakafuofua 'o e ngaahi monu pe fakamole. 'I he ta'u 2004/05, fakapa'anga ai 'e he Pule'anga 'a e Positi 'Ofisi Tonga pea pehe ki he Potungae Paaki 'a e Pule'anga, ken a liliu kautaha fakapule'anga hili ha'ana fengae'aki vaofi mo e ngaahi isiu 'oku ha 'I 'olunga.

10.7 Positi 'Ofisi 'a Tonga

'Oku taketi 'a e Positi 'Ofisi Tonga ke fai hano liliu Kautaha Fakapule'anga 'i Sanuali 'o e ta'u 2005 'okapau 'e a'u ki ai kuo paasi 'e he Fale-Alea 'o Tonga. 'Oku fakapa'anga 'e he Pule'anga 'a e 'uluaki konga 'o e ta'u, pea ko e toenga ke fakapa'anga mei he pa'anga liliu kautaha fakapule'anga.

10.8 Potungae Paaki 'a e Pule'anga

Ne vahe mei he kautaha ni ha \$400,000 ko e pa'anga kumi me'angaue fo'ou lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga, ke fakafaingamalie'aki 'enu liliu mei he ngaue'anga 'a e Pule'anga ki he ngaue kautaha 'i he 2004, pea ke nau hoko ko e ngaue'anga taautaha 'i he 2005.

10.9 Tokoni Fakatekinikale

Ko e kau ngaue 'a e 'iuniti ki he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga 'oku fakahoko fatongia ai 'a e toko ua pea mo e sekelitali 'e taha, 'a ia 'oku nau ngaue kotoa pe ki he taumu'a kuo 'osi fakafatongia'i'aki 'a e 'iuniti ni he lao ki he ngaahi pisinisi fakapule'anga 2002, pea mo e faka'amu 'a e polokalama liliu ngaue. 'Oku hokohoko atu ai pe 'a e ma'u tokoni 'a e 'iuniti ni mei he Tokoni 'a e Pule'anga Nu'u Sila, pea mo e kau fale'i mei he Pangike 'a 'Esia. 'Oku fai ai pe 'a e ngaue mo e feinga ke toe ma'u ngofua ange 'a e ngaahi fakamatala tokoni 'e malava ke ne fakafaingofua'i 'a e ngaue ki hono palani mo fakahoko e ngaahi tokoni 'i he kaha'u. 'I he taimi tatau 'oku 'i ai 'a e fiema'u ke solova 'a e palopalema ko ia 'o e tuai mai 'a e ngaahi tokoni ki he ngaahi fiema'u fakavavevave tupu mei he 'ikai sai 'o e alea pe fetu'utaki ngaue 'oku fai. 'Oku 'i ai 'a e faka'amu 'e toe mateuteuange 'a e ngaahi tokoni ko eni ki hano tokoni'i faka-hangatonu

'o ha ngaue 'i he 'ataakai fakakomesiale, pea ke nau kau mai foki ki hono poupou'i 'o e ngaahi tu'utu'uni pe lao 'o e ngaahi pisinisi fakapule'anga.

11.0 Ngaahi Fakamatala Makehe ki he ngaahi founga fehu'aki pa'anga

'I he angamaheni, ko e 'esitimeti 'o e pa'anga humai mo e pa'anga huatu 'i he Pa'anga Fakalahi ke fakahu atu, 'oku ha ia 'i he fakafuofua 'i he pa'anga – 'a ia ko e pa'anga 'oku humai mo huatu mei he 'akauni fakahu pa'anga 'a e Pule'anga Tonga. Ko e pa'anga humai 'oku toki lau ia he taimi 'oku ma'u ai, pea ki he pa'anga huatu 'oku toki lau pe ia he taimi 'oku fai ai hono tuku ki tu'a 'a e pa'anga mei he 'akauni fakahu pa'anga. Ko hono fakahoko pehe ni hono ngaue'aki e pa'anga 'a e pule'anga, 'oku 'i ai e tokanga ke fakalao 'a hono ngaue'aki 'o e pa'anga pea 'oku fakamoleki foki ki he me'a na'e 'uhinga ki ai. Ko e founga ko ia hono fakakalalasi 'o e fehu'aki mo leva'i e pa'anga 'a e pule'anga 'oku ne to e fa'u foki ha founga ki hono palani mo ngaue'aki e pa'anga 'o e pule'anga. Ko hono teuteu'i 'o e Polokalama Patiseti 'Esitimeti 'oku teuteu'i ia 'i he founga pa'anga pe.

Kaikehe, hange ko ia ne ha 'i mu'a, kamata mei he patiseti 'o e 2002/03 ne hanga ai 'e he pule'anga 'o ngaue'aki 'a e founga Fakamatala Pa'anga Fakasitetisitika 'a e Pule'anga (GFS) ko e fuofua founga ia ke fakamatala'i 'aki e patiseti 'esitimeti hange ko ia 'oku ha atu 'i he Pepa 2. Ko e founga ko ia ki hono fokotu'utu'u 'a e ngaahi Fakamatala Pa'anga Fakasitetisitika (GFS) ne fa'u ia ke fakafaingofua'i 'a e ola faka'ekonomika ko ia 'a e fehu'aki pa'anga 'a e pule'anga 'i he fonua 'o hoko ai mo hano to e vakai'i 'o e ma'uma'uluta 'o e ngaahi tu'utu'uni faka'ekonomika. 'Oku fakahoko 'eni 'aki hono lekooti mavahe 'a e pa'anga humai mo e huatu 'i lalo he laine 'o e Fakamatala Pa'anga Fakasitetisitika, 'o hange ko ia 'oku felave'i mo e ngaahi no ki hono fakapa'anga 'a e tonounou 'a e pa'anga humai 'a e pule'anga.

'Oku lekooti foki 'e he Fakamatala Pa'anga Fakasitetisitika (GFS) 'a e ngaahi pa'anga humai ki he pule'anga fekau'aki mo e ngaahi totongi no 'a e pule'anga ko e toenga no haohaoa, pea 'i hono fakakalalasi 'o e fakamatala ni, ko e fakamole pea mo e ngaahi no haohaoa, 'a ia 'oku 'ikai lau eni ko e pa'anga humai 'a e pule'anga. 'I he lave ki he ngaahi fakamole 'a e pule'anga, 'oku tokoni lahi 'a e founga Fakamatala Pa'anga Fakasitetisitika 'a e Pule'anga ke ne fakamahino mai 'a e pa'anga kuo vahe'i 'e he pule'anga ki he'ene ngaahi taumu'a ngaue pea ke ne lava foki ke fakahoa mo tu'apule'anga 'a e founga 'oku ngaue'aki ki hono totongi 'o e pa'anga 'o 'ata'ata pe ia mei he founga 'oku ngaue'aki fakalotofonua.

'Oku ha 'i he Tepile 8 mo e 9 'a hono fakahoa 'a e 'esitimeti 'o e pa'anga humai 'a e pule'anga 'a ia 'oku fakakiiki atu 'i he tohi Polokalama Patiseti 'Esitimeti pea mo e 'esitimeti 'o e pa'anga humai mo e pa'anga huatu, 'a ia 'oku fakahaa'i tatau mo e founga 'oku ngaue'aki ki he Fakamatala Pa'anga Fakasitetisitika, hange ko ia ne fai e lave kiai 'i he konga kimu'a 'o e pepa ni.

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

Tepile 8: Fakatonutonu 'I he vaha'a 'o e pa'anga humai (cash inflow) ki he pa'anga 'a e Pule'anga Tonga mo e pa'anga humai (revenue) hange koia 'I he Fakamatala Patiseti.

Pa'anga humai ki he Pule'anga		113,323,132
<i>Plus</i> Humai mei he pa'anga kehe		
Pa'anga Talifaki	9	
Pa'anga Ngaue	6,804,448	
Komiuniti	391,000	
Pa'anga Tokoni mai	17,886,086	25,081,542
Katoa Pa'anga humai (fakafo'I polokalama)		138,404,674
<i>Less</i> Humai 'oku lau ko e totongi ki he huatu		
Totongi No		1,377,626
<i>Less</i> Humai 'oku lau ko e fe'ave'aki pa'anga		
Fakapa'anga mei muli	12,185,501	
Fakapa'anga fakalotofonua	7,085,509	19,271,010
Fakakatoa pa'anga humai (as per GFS Presentation)		117,756,038

Tepile 9: Fakafehoanaki 'a e pa'anga 'a e Pule'anga Tonga mo e fakamole fakatatau ki he Fakamatala Patiseti

Huatu mei he pa'anga 'a e Pule'anga		114,373,092
<i>Plus</i> Huatu mei he pa'anga kehe		
Pa'anga Talifaki	9	
Pa'anga Ngaue	6,804,448	
Komiuniti	391,000	
Pa'anga Tokoni	17,886,086	25,081,542
Katoa Humai (fakafo'I polokalama)		139,454,634
<i>Less</i> Humai 'oku lau ke totongi pa'anga huatu		
Totongi No		1,377,626
<i>Less</i> Huatu 'oku lau ko e fe'ave'aki pa'anga		
Fakapa'anga mei muli	4,672,000	
Fakapa'anga lotofonua	5,000,000	9,672,000
Katoa Pa'anga Huatu (as per GFS Presentation)		128,405,008

'Oku ha foki 'i he Tepile 10 'a e fakaikiiki 'o e pa'anga 'e tanaki mei he ngaahi potungaue kehekehe 'a e pule'anga. Ko e holo koia 'i he fakakatoa 'o e pa'anga humai 'i he ongo ta'u 'oku fekau'aki ia mo e patiseti 2004/05 'oku ne fakakau pe 'e ia 'a e fakafuofua 'o e pa'anga humai 'oku fakataumu'a kiai (hange ko ia ne fai kiai 'a e lave 'i he kongu 3.2).

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga**Tepile 10: Pa'anga ke tanaki 'e he ngaahi Potungaue**

Vouti	Potungaue	Patiseti 'Esitimeti 2003/04	%	Patiseti 'Esitimeti 2004/05	%
01	'Ofisi Palasi	1	0	2	0.0
03	'Ofisi 'o e Palemia	1	0	962,898	0.7
04	Potungaue ki Muli	2,089,633	1	685,509	0.5
05	Kovana Ha'apai	800,000	1	4	0.0
06	Kovana Vava'u	2	0	2	0.0
07	Potungaue Fonua, Savea & Koloa Fakaenatula	1	0	1,289,637	0.9
08	Potungaue Paaki	1,614,810	1	882,934	0.6
10	Fakamaau'anga	850,001	1	344,386	0.2
11	Potungaue Polisi	735,606	1	1,140,345	0.8
13	Taumalu'I Fonua	1,008,600	1	103,149	0.1
14	Potungaue Pa'anga	100,000	0	21,065,596	15.2
15	Potungaue Tanaki pa'anga Humai	21,591,940	15	87,300,678	63.1
16	Potungaue Sitetisitika	82,042,725	56	11	0.0
18	Potungaue 'Atita	159,005	0	20,631	0.0
19	Potungaue Ako	32,001	0	2,895,036	2.1
20	Potungaue Mo'ui	3,818,923	3	6,411,418	4.6
22	Potungaue Pilisone	9,364,603	6	164,731	0.1
23	Potungaue Ngoue, Vaotata & Me'atokoni	160,000	0	4,933,323	3.6
24	Potungaue Toutai	3,878,080	3	1,280,104	0.9
25	Potungaue Palani	1,352,119	1	609,500	0.4
26	Potungaue Leipa & Ngaahi ngaue liki	1,029,512	1	1,131,849	0.8
27	Potungaue Takimamata	2,100,004	1	460,111	0.3
28	Potungaue Ngaue	412,850	0	2,779,871	2.0
29	Potungaue 'Atakai	7,497,291	5	695,747	0.5
30	Potungaue Sivile	1,415,670	1	2,646,511	1.9
31	Potungaue Malini & Taulanga	3,212,504	2.2	600,690	0.4
Fakakatoa		145,265,882	100.0	138,404,674	100.0

'Oku ha 'i he Tepile 11 'a hono fakaikiiki 'o e pa'anga fakakatoa 'e ala ma'u 'e he pule'anga mo hono vahevahe ki he ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga fakafehoanaki ki he Patiseti 'o e 2003/04. Hange koia ne ha atu 'i he Tepile 10, ko e holo koia 'i he pa'anga fakakatoa 'oku vahe'I ki he ngaahi potungaue 'i he ongo ta'u 'oku tupu ia mei he Patiseti 2004/05, 'oku fakakau pe kiai 'a e ngaahi fakamole 'ata'ata 'oku fakataumu'a kiai 'a e pa'anga ne vahe'i (hange ko ia ne fai kiai e lave 'i he kongu 3.2).

Tepile 11: Pa'anga ke vahevahe ki he ngaahi Potungaue

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

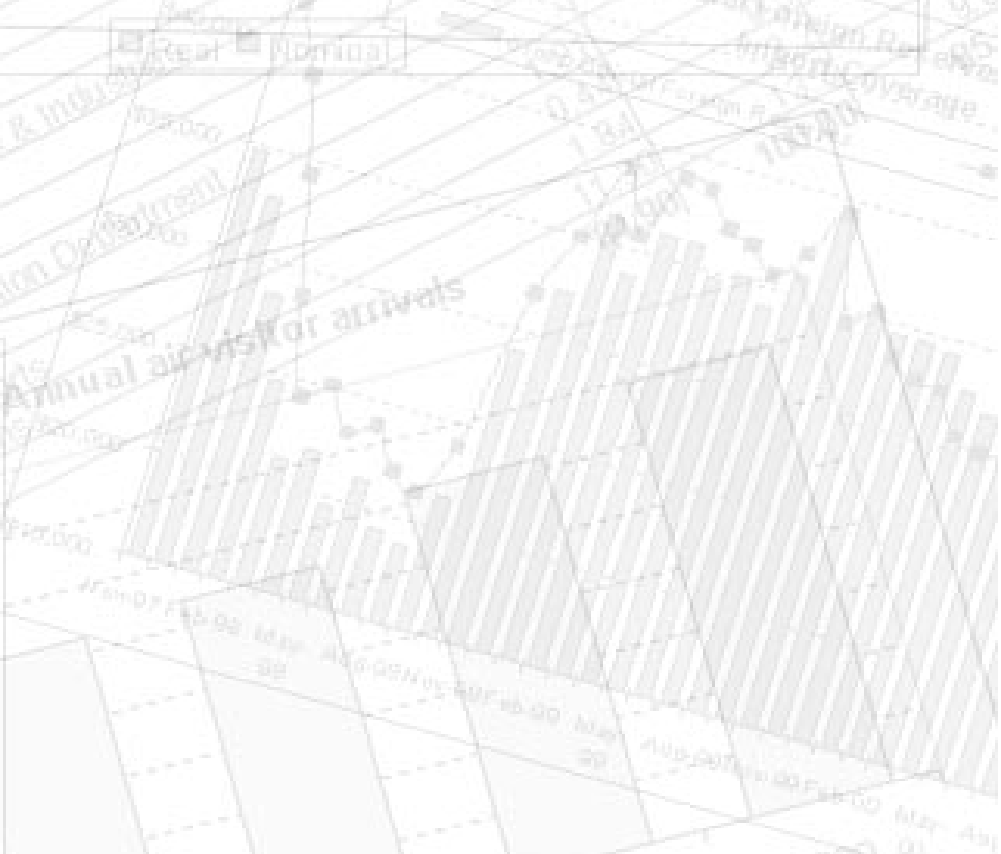
Vouti	Potung	Patiseti 'Esitimet 2003/04	%	Patiseti 'Esitimet 2004/05	%
01	'Ofisi Palasi	1,770,106	1.2	1,635,616	1.2
02	Falealea 'o Tonga	2,070,472	1.4	2,030,471	1.5
03	'Ofisi 'o e Palemia	4,320,651	2.9	3,338,249	2.4
04	Potungaue ki Muli	5,647,505	3.9	5,169,085	3.7
05	Kovana Ha'apai	122,914	0.1	214,082	0.2
06	Kovana Vava'u	178,629	0.1	285,133	0.2
07	Potungaue Fonua, Savea & Koloafknatula	2,874,628	2.0	2,309,645	1.7
08	Potungaue Paaki	768,423	0.5	581,777	0.4
09	Komisona ki he Va mo e Kakai	125,200	0.1	118,991	0.1
10	Fakamaau'anga	3,934,793	2.7	2,029,659	1.5
11	Potungaue Polisi	4,130,278	2.8	4,348,989	3.1
12	Potungaue Lao	918,439	0.6	978,860	0.7
13	Taumalu'i	4,314,253	2.9	3,927,912	2.8
14	Fale Pa'anga	40,287,991	27.5	46,862,143	33.6
15	Pa'anga Humai	2,910,537	2.0	2,703,187	1.9
16	Potungaue Sitetisitika	634,387	0.4	462,770	0.3
17	Kau Ngaue Fkpule'anga	0	0.3	541,010	0.4
18	Potungaue 'Atita	460,608	13.0	465,201	0.3
19	Potungaue Ako	18,986,038	14.1	18,092,165	13.0
20	Mo'ui	20,658,784	0.5	19,430,882	13.9
22	Potungaue Pilisone	737,743	4.6	859,791	0.6
23	Potungaue Ngoue	6,781,807	1.4	6,905,147	5.0
24	Potungaue Toutai	2,062,098	1.0	1,731,048	1.2
25	Potungaue Palani	1,525,804	1.8	1,077,472	0.8
26	Potungaue Leipa & Ngaahi ngaue'anga liki	2,594,582	0.9	1,691,479	1.2
27	Potungau Takimama	1,387,951	7.7	1,180,692	0.8
28	Potungau Ngau	11,272,377	1.3	6,286,412	4.5
29	Potungaue 'Atakai	1,870,763	1.8	1,088,118	0.8
30	Sivile	2,578,006	0.5	2,494,201	1.8
31	Potungaue Malini/Taulang	669,678		614,448	
Kato		146,595,446	100.0	139,454,634	100.0

Figure 2: Sectoral Contribution to Gross Domestic Product, at constant prices for the year 1999/00

Budget Statement for Year Ending 30th June 2005
Pepa 3: Fakalakalaka 'o e Tukuimotu.

Figure 5: P.A.S Annual arrivals for arrivals

Pepa 3: Fakalalaka 'o e Tukuimotu

Tepile Hokohoko

1.0	Tokoni Fakapa'anga	5
2.0	Vahefonua Niua	6
2.1.	<i>Pa'anga Tokoni Fakalalaka ki Niua (NDF) – TOP\$752,834.....</i>	<i>6</i>
3.0	Vahefonua 'Eua	8
3.1.	<i>Pa'anga Tokoni Fakalalaka ki 'Eua T\$878,073.....</i>	<i>8</i>
4.0	Vahefonua Ha'apai	9
4.1.	<i>Pa'anga Tokoni Fakalalaka ki Ha'apai - T \$250,701.....</i>	<i>9</i>
5.0	Vahefonua Vava'u.....	9
6.0	Polokalama Fakalalaka ki he Ngaahi Vahe Fonua mavahe mei he Kolomu'a.....	10
6.1.	<i>Polokalama tokoni 'a e Pule'anga Nu'usila ki he ngaahi Poloseki iiki.....</i>	<i>10</i>
6.2.	<i>Ko e polokalama fakalalaka ma'ae ngaahi komuniti 'a Tonga.....</i>	<i>11</i>
6.3.	<i>Tokoni 'a Siapani ki he ngaahi Feitu'u Tukuhausia ange (GGP).....</i>	<i>11</i>
	Ngaahi Fokotu'utu'u ki he Kaha'u.....	14

Pepa 3: Fakalalaka 'o e Tukuimotu

Ngaue Fakalalaka ma'ae 'Otu Motu

Ko e ngaahi kaveinga tefito 'eni 'o e Palani Fakalalaka Fakafonua Fika 7 (Strategic Development Plan Seven (SDP7), 2001-2004 'a ia na'e tali 'i Sune 2001 'e he Pule'anga:

- i. to e fa'ufa'u fo'ou ki ha tupu faka'ekonomika 'oku tu'uloa mo to e ma'olunga ange:
- ii. fakapapau'i 'oku tu'u ma'u 'a e lelei 'o e tu'unga fakapa'anga; pea mo
- iii. fakalanga tu'umalie ki he kakai

'Oku fakakau foki 'I loto 'a e palani fakalalaka fakafonua fika 7 (SDP7) ha polokalama fakalalaka fakata'u 3 'a e Sekitoa Fakapule'anga (Public Sector Development Program), 'aia 'oku ne tuhu'I mai 'a e polokalama fakalalaka 'oku fakatefito kiai 'a e tokanga 'a e Pule'anga 'a ee kuo 'osi hono vahevahe ki he ngaahi ola tefito (Strategic Result Areas) 'e 11 pea kau atu foki kiai mo e sekitoa tefito ko ee 'e tolu ke fa'u ha'anau ngaahi tu'utu'uni 'aia ko e Ngoue, Toutai mo e Takimamata.

'Oku fakatefito 'a e fakataumu'a 'a e ola tefito hono hongofulu-ma-taha (Strategic Result Areas Eleven) ki hono ; *to e fakalalaka kimu'a 'a e 'inasi 'a e tukui motu mo e ngaahi vahe fonua mavahe mei kolomu'a 'I he ngaahi faifatongia 'a e Pule'anga*" 'aia 'oku ne tuhu'I mai ai ha ngaahi polokalama langa fakalalaka tefito 'e nima, 'aia ko : Ha'apai: Niua: 'Eua: Vava'u: pea mo e *ngaahi vahe fonua mavahe mei kolomu'a* (Rural Areas). Ko e tafa'aki mahu'inga ni foki 'oku ne ma'u 'e ia 'a e 'inasi lahi taha mei he ngaahi palani fakamole 'o e palani fakalalaka fakafonua fika 7.

'Oku makatu'unga mei heni 'a hono 'oatu 'I he pepa ni hano vakai fakalukufua ki he tu'unga 'oku 'iai 'a e ngaahi polokalama 'e 5 takitaha, 'o kau atu foki kiai pea mo e ngaahi fokotu'utu'u ngaue ki he kaha'u.

1.0 Tokoni Fakapa'anga

Na'e kei hokohoko atu ai pe 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga mei he Pule'anga Nu'usila,'Aositelelia, Siapani, Siamane, pea pehe ki he 'Iunioni 'a 'Iulope (EU). Ko e fakakatoa 'a e pa'anga tokoni ki he ngaahi vahefonua pea pehe ki he ngaahi komiuniti lolotonga ko ia 'o e ta'u 2003/04 'oku 'osi faka'esitimeti ia ki he \$4.8 miliona. 'Oku faka'ali'ali atu 'I he tepile 1 'a e tokoni fakapa'anga ki he ngaahi komuniti 'I he ngaahi fonua mavahe mei he kolomu'a pea mo e tukuimotu 'a e fonua tokoni takitaha.

Tepile 1: Ko hono vahevahe ki he ngaahi vahe fonua mavahe mei kolomu'a pea mo e tukuimotu 'o e ngaahi pa'anga tokoni 'a e ngaahi fonua ki he 2003/2004 (Pa'anga)

	'Eua	Ha'apai	Vava'u	Ongo Niua	Tongatapu	Total
Japan		159,904	320,585		1,946,517	2,427,006
New Zealand	77,229			521,938	196,500	795,667
Australia		1,540,000			58,726	1,598,726
TOTAL	77,229	1,699,904	320,585	521,938	2,201,743	4,821,399
<i>% distribution</i>	2%	35%	7%	11%	45%	100%

2.0 Vahefonua Niua

2.1 Pa'anga Tokoni Fakalalaka ki Niua (NDF) – TOP\$752,834

'Oku kei tu'uma'u ai pe 'a Nu'usila ko e tefito'i Pule'anga tokoni ki he vahefonua Niua, 'a ia ko e pa'anga tokoni 'e NZ\$600,000 (tatau ki he TOP\$752,834 'i he tu'unga liliu pa'anga ko e 0.7972 (exchange rate)) ki he ta'u fakapa'anga 2003/2004. Ko e lahi taha 'o e pa'anga tokoni ko 'eni na'e fakamole ia ki hono faka'uhila 'o Niuafu'ou (Pa'anga Tonga 'e \$313,597) pea pehe foki ki hono langa fo'ou 'o e 'Apiako Ma'olunga 'o Niuatoputapu (I\$250,878). Felave'I pea mo e toenga pa'anga Tonga 'e \$188,359, kuo 'osi tali ai 'e he komiti fakalalaka 'a Niua ha poloseki 'e 4 ke fakahu atu ki he Pule'anga 'o Nu'u Sila ke fai hano fakakaukau'I 'a hono fakapa'anga. Ko e fakaikiiki 'o e poloseki 'oku ha atu 'I he Tepile 2:

Tepile 2: Ngaahi Poloseki kuo tali 'e he Komiti Fakalalaka 'a Niua 'I he 2003/04 ke fakahu atu ki he Pule'anga 'o Nu'u Sila.

Poloseki	Tu'unga 'oku 'i ai	Tu'utu'uni Kapineti	Pa'anga na'e kole (TOP)	Tu'unga 'oku 'i ai
Fakama'a 'a e ngaahi kolo 'o NTT	Tali 'e he NDC Fakataha hono 3/2003 'o e 'aho 14/11/03	CD 17 17/12/03	6,700	Fakaha NZAID 'enau poupou kei fakatatali ki ha tu'utu'uni ki ha'anau lau faka'osi
Sima vai ki Niuatoputapu	Tali 'e he NDC Fakataha hono 3/003 'aho 14/11/03	CD 17 17/12/03	Te'ekiai ke fakapapau'i	
Petio ki Niuatoputapu pea mo Niuafu'ou	Tali 'e he NDC Fakataha hono 3/003 'aho 14/11/03	CD 17 17/12/03	Te'ekiai ke fakapapau'i	
Fale Fai'anga lalanga ki NTT	Tali 'e he NDC Fakataha hono 3/003 'aho 14/11/03	CD 17 17/12/03	Te'ekiai ke fakapapau'i	

2.1.1 Faka'uhila 'o Niuafu'ou (\$313,597)

'Oku fakataumu'a 'a e tokoni ke fokotu'u ha ma'u'anga 'uhila 'i he ongo Niua. 'I he 2003 na'e fokotu'u ai ha ngaahi komiti faka'apiako ma'a e ngaahi 'otu motu ni pea pehe foki ki hano to e fakahoko mo ha polokalama fakalelei 'i he ma'u'anga ivi mei he la'a 'a Tafahi mo Niuatoputapu. Kaikehe, tupu mei he ngaahi toloi 'i hono fakahoko 'o e ngaue, na'e 'ikai ai ke lava 'o ngaue'aki kakato 'a e pa'anga na'e vahe'i ki he poloseki ma'i'anga 'uhila mei he la'aa. Ko e ngaahi fakamole pe na'e fakahoko (ko e pa'anga e'e \$33,055), 'o kau ai 'a e 'a'ahi mai 'a e tangata ngaue mataotao mei he Kautaha Meritech, ko Gerhard Zieroth mo hono fakatahataha'i mo totongi mai mei he vaka mo ha ngaahi me'a ngaue 'o hange ko ha ngaahi puha 'uhila, ngaahi naunau ki hono pule'i 'o e 'uhila 'u kau ai foki mo e totongi feleti ki he ongo Niua.

2.1.2 'Api ako ma'olunga fo'ou 'o Niuatoputapu (Pa'anga Tonga 'e\$250,878)

'Oku fakataumu'a 'ae tokoni ko 'eni ke fakalalaka 'a e ako 'i he ongo Niua, 'o fakafou i he langa, fakalelei'i pea mo hono fakanaunau'i 'o e ngaahi 'apiako lautohi si'i pea mo e ngaahi kolisi. Na'e 'osi fai foki 'a hono fakapa'anga 'o ha ngaahi lokiako 'e hongofulu ma valu, ngaahi fale nofo'anga 'e tolu ki he kau ngaue pea mo e ngaahi me'a ngaue fakafale ngaue ma'ae 'Apiako Ma'olunga 'o Niuatoputapu. Na'e 'i ai foki pea mo e ngahi me'a ngaue na'e foaki ange ma'ae Ako Ma'olunga 'o Niuafu'ou pea pehe foki ki ha 'a'ahi na'e fakahoko 'o he lolotonga 'o e 2002/03. Ko e fakakatoa 'o e fakamole 'i he polokalama ni 'i he ta'u 2003 na'e fe'unga pea mo e

\$380,823. Ko e fakamole koia na'e to e tanaki atu na'e kau ai 'a e mahu'inga ki hono langa 'o e falenofa'anga, kau ngaue fo'ou 'e 3 pea pehe foki ki he ngaahi mahu'inga 'aia ne 'osi fokotu'u pe kimu'a 'i he malumalu 'o e poloseki to e langa fo'ou 'o e ngaahi 'apiako he Saikolone Waka.

Ko e tepile 3 'oku ne 'oatu 'a e fakahokohoko 'o e ngaahi fakamole pea mo e ngaahi ola 'o e ngaahi poloseki 'i he 2003 'a ee na'e fakapa'anga mei he pa'anga fakalalakala 'a Niua he ta'u fakapa'anga 2002/03 pea mo e ta'u fakapa'anga 2003/04.

Tepile 3: Ngaahi Poloseki na'e fakapa'anga mei he Pa'anga Fakalalakala 'a Niua he 2003/2004

Poloseki	'Inasi Pa'anga	Feitu'u 'o e Ngaue	Ola 'o e Ngaue	Tu'unga 'oku 'i ai
Fokotu'u e Poe	21,295	Niuafo'ou	Poe 'e 1 mo hono ngaahi naunau	Koe poe 'oku lolotonga 'i Tongatapu ni te'ekiai ke fakafolau ki Niuafo'ou
Fakalelei'i e 'uhila sola 'a Tafahi	25,996	Tafahi, Niuatoputapu	Fakalelei'i e 'api 'e 31	Kuo kakato
'Api ako ma'olunga 'o Niuatoputapu	380,823	Niuatoputapu	* Loki ako 'e 18 * fale nofo'anga faiako	Lolotonga fakahoko
'Uhila Niuafo'ou	33,055	Niuafo'ou	'aahi 'ae Consultant ki Niuafo'ou	'Oku fakahoko 'ae aahi ka 'oku te'eki fokotu'u 'ae 'uhila
Ako feime'atokoni ki he kakai fefine 'o NTT	21,865.30	Niuatoputapu	'Ovani talamu 'e 30, lava mo e polokalama ako, ko e totongi folau vakapuna ki he ongo faiako 'ena puna ki Niuatoputapu mo e foki ki Tongatapu	Kuo kakato
Misini tuki kava	36,000	Niuafo'ou mo Niuatoputapu	Misini tuki kava 'e 2 moe misini sivi 'e taha	Kuo kakato
Totongi peseti 20 ki he fakata'u 'oe mata'i palau	1,745	Niuatoputapu	Tisi palau	Kuo kakato
Ngaahi naunau tohi ki he Ako Ma'olunga 'a Niuafo'ou	17,000	Niuafo'ou	Tohi Laipeli, tohi Saienisi mo e tohi fika moe ngaahi kehe	Kuo kakato
Totongi peseti 20 ki he poloseki fakatau 'ae me'a fahi 'oe misini palau	530	Niuatoputapu	Me'afahi 'o e misini palau	Kuo kakato
Totongi peseti 20 'oe poloseki fakatau me'a kini 'oe misini palau	1,099	Niuatoputapu	Fakatau me'akini 'o e mosini palau	Kuo kakato
Totongi peseti 20 ki he leipa ki he poloseki sitou talamu	1,500	Niuatoputapu	Talamu 'ovani 'e 26	Kuo kakato
Totongi peseti 20 'oe poloseki talani	1740	Niuafo'ou	Talani	Kuo kakato
'Aahi ki he 'ako ma'olunga Niuatoputapu	1,155	Niuatoputapu	'aahi 'e taha	Kuo kakato

Poloseki	'Inasi Pa'anga	Feitu'u 'o e Ngaue	Ola 'o e Ngaue	Tu'unga 'oku 'i ai
FAKAKATO	521,938			

3.0 Vahefonua 'Eua

Ko e ngaahi ngaue na'e malava 'e he komiti fakalalaka 'a 'Eua ki he 2003 na'e kau kiai hono fakakakto 'a hono fakapa'anga 'o e konga hono ua 'o e fale fakamomoa Vanila (Curing Shed), ngaahi naunau : ko hono faka'osi'osi 'o e ngaahi palopalema felave'I pea mo hono pule'I 'o e poloseki ma'u'anga vai 'a 'Eua pea mo hono fokotu'u 'o e misini 'uhila 'I he Falemahaki Niu'eiki.

3.1. Pa'anga Tokoni Fakalalaka ki 'Eua T\$878,073

'Oku kei hokohoko atu pe 'a e hoko 'a e Pule'anga 'o Nu'u Sila ko e tefito'I pule'anga tokoni ki 'Eua, 'aia ko 'ene pa'anga tokoni 'e \$700,000 Nu'u Sila (tatau ia ki he pa'anga Tonga \$878,073 'I he tu'unga liliu pa'anga (exchange rate) ko e 0.7972) 'I he ta'u fakapa'anga 2003/04. Ko e pa'anga me'a'ofa ni na'a ne foaki atu ai 'a hono fakapa'anga 'o e ngaahi poloseki fakakomuniti 'a e 'oku nau 'i he malumalu 'o e polokalama fakalalaka 'a 'Eua. 'I he ta'u 2003 na'e foaki ai ha pa'anga tonga 'e \$627,195 ke fai'aki 'a hono fakalelei'i 'o e ma'u'anga vai 'a 'Eua pea ko e toenga pa'anga Tonga koia 'e \$159,440 na'e fakataumu'a ia ke ngaahi poloseki fakalalaka 'i 'Eua.

Kaikehe, ko e pa'anga fakalalaka koia 'a 'Eua na'e konga lahi na'e 'ikai ke faka'aonga'i he ta'u 2003, 'o makatu'unga tefito ia mei he ngaahi tautoloi 'i hono fakavavevave'i 'o e ngaahi founa ngaue pea mo e ngaahi fiema'u kehe 'o e poloseki ki hono fakalelei'i 'o e ma'u'anga vai 'a 'Eua. Ko e tepile 4 'oku ne fakahokohoko atu 'a e ngaahi fakamole pea mo e ngaahi ola 'o e poloseki ki he ta'u 2003.

Tepile 4: Ko e ngaahi fakamole pea mo e ngaahi ola 'o e poloseki pa'anga fakalalaka ki 'Eua ki he ta'u 2003/2004.

Poloseki	Pa'anga Tokoni	Feitu'u	Ola 'o e Ngaue	Tu'unga 'oku 'iai
Totongi faka'osi ki he fale fakamomoa vanila	6,082	Angaha	Fale fakamomoa vanila 'e 1	Kuo kakato
Totongi faka'osi ki he fakalelei'i Uafu Nafanua moe totongi PROFESSIONAL FEE	70,932	'Ohonoua	Tau'anga vaka mo e sitepu	Kuo kakato
Totongi tute moe feleti mai 'ae misini uhila ki he falemahaki Niu'eiki	151-90	'Eua	Misini uhila 'e taha	Kuo kakato
Totongi 'ae tikite vakapuna 'ae NZ high commissioner ki 'Eua	64	'Eua	'aahi 'e taha	Kuo kakato
FAKAKATO	77,228-90			

4.0 Vahefonua Ha'apai

Ko e ta'u lava me'a 'a e ta'u 2003 ki he Komiti Fakalalaka 'a Ha'apai he na'e lava ke fakakakato 'ae taha 'o 'ene ngaahi poloseki tefito mo lalahi 'aia na'e 'osi hono palani pea 'oku taku ko e poloseki faka'uhila 'o e tukuimotu 'o Ha'apai (HOIEP). 'I 'Epeleli 2003 pea mo Novema 2003 na'e fakaola 'ehe 'Ene 'Afio, Taufahau Tupou IV 'ae ongo misini 'uhila fakamuimui taha 'i Ha'afeva pea mo Nomuka. Ko e langa mo e fokotu'u faka'osi 'eni 'o e poloseki faka'uhila 'o e tukuimotu 'o Ha'apai 'aia na'e fe'unga hono mahu'inga pea mo e pa'anga Tonga 'e \$8 miliona 'aia na'e kamata 'i he ta'u 2001.

4.1. Pa'anga Tokoni Fakalalaka ki Ha'apai - T \$250,701

'Oku kei hoko atu pe 'a e Pule'anga 'Aositelelia ko e tefito 'I pule'anga tokoni ki he vahenga Ha'apai, 'o fakafou ia 'I he fakatou 'osi 'o e poloseki faka'uhila 'o e tukuimotu 'o Ha'apai (HOIEP) pea mo e pa'anga fakalalaka 'a Ha'apai ki he ngaahi poloseki fakalalaka fakakomuniti ki he ngaahi tukuimotu 'o Ha'apai. 'I he ta'u 2003 ko e fakamole 'i he pa'anga fakalalaka 'a Ha'apai na'e fakafuofua ki he pa'anga 'e \$140,000 'o fakatatau ki he fuofua pa'anga na'e vahe'i ko e \$233,000. Ko e ngaahi fakamole pea mo e ngaahi ola 'o e ongo polokalama fakatou'osi 'oku fakahokohoko atu ia 'i he Tepile 5.

Tepile 5: Ngaahi fakamole mo e ngaahi ola 'o e poloseki ki Ha'apai 'i he ta'u 2003.

Ngaue	Pa'anga Tokoni (TOP)	Feitu'u	Ola 'o e Ngaue	Tu'unga 'oku 'iai
HOIEP –'Uhila ki he 'out motu 'o Ha'apai	1,400,000	Ha'afeva & Nomuka	Fokotu'u 'a e misini Ha'afeva pea mo Nomuka, pea mo hono fakahoko 'uhila ki he ngaahi 'api 'e 200 tupu	Kuo kakato hono fokotu'u 'ae ngaahi misini ki he motu 'e fa (4) pea mo hono fakahoko 'uhila ki he ngaahi 'api 'e 500 tupu
Me'a ifi 'ae Kolisi Taufahau	20,000	Pangai	Me'a ifi	Kuo kakato
Nau ki he loki saienisi 'ae api 'ako ma'olunga Ha'apai	20,000	Pangai	Ngaahi nau laboratory	Kuo kakato
Monomono 'ae vaka 'ae Kovana Ha'apai	20,000	Pangai		Kuo kakato
'Aa fakakolo 'o Ha'afeva (Kolongatata)	20,000	Ha'afeva	'Aa fakakolo	Lolotonga fakahoko
Loki ako ki he 'api ako lautohi Tungua mo Fonoifua	60,000	Tungua/Fonoifua	Loki ako 'e taha ki he ongo 'api ako lautohi	Lolotonga fakahoko
FAKAKATOA	\$1 540 000			

5.0 Vahefonua Vava'u

'Oku kei hokohoko atu pe foki 'a e hoko 'a e 'Unioni 'a 'Tulope ko e tefito'i tokoni fakapa'anga ki he vahe fonua Vava'u. 'Oku fakafuofua ki he \$5.4 miliona 'I he ta'u 2003 'aia na'e 'amanaki ke fakamoleki 'I he ongo polokalama tefito 'e ua 'oku ha atu 'I lalo:

- Ko e kongia hono tolu 'o e polokalama fakalalaka 'a Vava'u 'aia 'e fakapa'anga mei he ngaahi pa'anga Lome III mo e Lome IV 'aia 'oku 'ikai ke ngaue'aki. Ko e ngaahi poloseki 'oku fakakau 'I he kongia ni

'oku kau atu kiai pea mo e poloseki 'o e polokalama fakalalaka hono tolu 'I he tafa'aki fakapule'I (\$702000), 'aia 'oku ne fatongia'aki 'a hono pule'I fakalukufua 'o e polokalama fakalalaka 'a Vava'u: ko e kongā I 'o e ngaahi hala takimamata 'a Vava'u (\$755,000): ko e kongā hono II 'o e ngaahi hala takimamata 'a Vava'u (\$184,500): ko e polokalama 'o e ngaahi hala ma'a e ngoue 'a Vava'u (\$585,956.23): langa 'o e Uafu toutai (\$739,353.96): pea mo e maketi toutai (\$543,750).

- 'Oku 'iai 'a e pou pou fakapatiseti fakahangatonu ma'a e sekitoa sosiale (ako mo e mo'ui) 'aia 'oku fakapa'anga ia mei he pa'anga Cotonu. Na'e 'osi vahe'I ha pa'anga \$1 miliona 'o fakapolokalama'I ia ki hono fakalelei'I, fakanaunau'I pea mo hono fakame'angaue'I 'o e ngaahi 'apiako lautohi mo e ngaahi kolisi 'I Vava'u, pea mo e pa'anga \$500,000 ki hono to e fakalelei'I 'o e ngaahi kuata fakapule'anga 'a e Potungaue Mo'ui, 'o kau ai foki pea mo hano 'aa'I 'o e falemahaki Pilinisi Ngu. 'Oku 'iai foki 'a e fo'I mahu'inga 'a e pa'anga \$240,000 'aia kuo 'osi fakapolokalama'I ma'a e ngaahi ngaue 'ikai fakapa'anga mei he Pule'anga 'I he sekitoa 'I he mo'ui mo e ako. 'Oku toe 'iai foki pea mo e to e fo'I mahu'inga ko e pa'anga 'e \$864,325 na'e 'osi tali ke tukuange atu ki hono fakalelei'I 'o e MV Olovaha 'aia 'oku 'I he malumalu ia 'o e pa'anga Cotonu ma'a Tonga (Emergency)(Envelope B).

6.0 Polokalama Fakalalaka ki he Ngaahi Vahe Fonua mavahe mei he Kolomu'a.

Ko e ngaahi vahe fonua koia mavahe mei he kolomu'a 'oku kau atu kiai 'a e ngaahi kolo e ngaahi motu pea pehe ki he ngaahi kolo 'I Tongatapu 'o kau kiai 'a Sopa mo Popua ka 'oku 'ikai kau heni 'a loto Nuku'alofa.

Ko e ngaahi poloseki 'o e polokalama fakalalaka 'o e ngaahi Vahe Fonua koia mavahe mei he kolomu'a na'e fakapa'anga kinautolu mei he pa'anga fakalalaka fakakomuniti 'a Nu'u Sila (NZCDF), polokalama fakalalaka fakakomuniti 'a Tonga (TCDS), 'a e na'e 'uluaki 'iloa ko e ACAS, pea mo e pa'anga tokoni 'a Siapani ke tokoni'Iaki 'a e ngaahi poloseki aka'I musie (GGP).

6.1. Polokalama tokoni 'a e Pule'anga Nu'usila ki he ngaahi Poloseki iiki.

Ko e polokalama ko eni ki he fakalalaka 'a e ngaahi komiuniti 'oku 'alu fakahangatonu ia ki he ngaahi kolo pea pehe ki he ngaahi ngaue fakalalaka faka komiuniti. Ko e ngaahi ngaue pehe ni 'oku tuku pe ki he ngaahi kulupu ke nau sio ko e ha 'a 'enau ngaahi fiema'u, tatau pe pe 'oku faka kolo pe fakakulupu. Taimi lahi, 'oku to e tokoni pe 'a e ngaahi kulupu pehe ni ki hono fakapa'anga 'a 'enau ngaahi ngaue pe poloseki.

Ko e **Tepile 6** 'oku ne 'oatu 'a e fakahokoholo 'o e ngaahi poloseki na'e tali pea ne lava hono kamata e ngaue 'a ia na'e fakapa'anga 'e he Pule'anga Nu'usila ki he 2003. Ko e tokoni fakakatoa 'a e Pule'anga Nu'usila na'e fakafuofua ki he \$196500 'aia ko e peseti ia 'e 87 'o e fakamole kotoa ki he ngaahi poloseki, pea ko e toenga peseti 13, fakafuofua ki he \$29,114 ko e tokoni ia meiate kinautolu na'a nau kole 'a e poloseki.

Tepile 6: Ngaahi poloseki na'e fakapa'anga mei he polokalama tokoni 'a e Pule'anga Nu'usila, 2003

Poloseki	Pa'anga Tokoni (TOP)	Tokoni 'a e Kolo	Feitu'u	Ola 'o e Ngaue	Tu'unga 'oku 'iai
Vai fakakolo 'a Pelehake	37,000	2,976	Pelehake, TT	Pamu vai pea moe ngaahi naunau fakahoko vai	Lolotonga fakakato
Vai fakakolo 'a Te'ekiu	38,150	Leipa moe MAINTENANCE	Te'ekiu, TT	Tangike vai moe tu'u'anga	Lolotonga fakahoko
Sima vai 'ae kulupu	24,336	6,864	Ha'alalo, TT	26*2200 kalani	Kuo kakato

Poloseki	Pa'anga Tokoni (TOP)	Tokoni 'a e Kolo	Feitu'u	Ola 'o e Ngaue	Tu'unga 'oku 'iai
Uelofea					
Sima vai 'ae kulupu Finealafia	23,400	6,600	Hofoa, TT	25*2200 kalani	Kuo kakato
Sima vai 'ae kulupu 'Amalani	14,976	4,224	Tofoa, TT	16*2200 kalani	Kuo kakato
Kinitaketeni 'a Kolonga	8,338	Maintenance	Kolonga, TT	sea, tepile, sima vai	Kuo kakato
Tanu 'ae kulupu Pupunga Fetu'u	20,000	5,200	Hala'ovave, TT	Tanu 'ae 'api nofo'anga 'e 20	Kuo kakato
Tanu 'ae kulupu 'Utulelei	14,300	3,250	Hala'ovave	Tanu 'ae 'api nofo'anga 'e 13	Kuo kakato
Vai fakakolo 'a Tu'anuku	16,000	Maintenance	Tu'anuku	Pamu vai, pea moe ngaahi naunau	Kuo kakato
FAKAKATO A	TOP\$196,500	TOP\$29,114			

6.2. Ko e polokalama fakalalaka ma'ae ngaahi komuniti 'a Tonga.

Ko e Tepile 7 'oku ne 'oatu e fakaikiiki 'o e ngaahi poloseki kotoa na'e fakakakato, Tali ke fakahoko pe lolotonga fakahoko 'I he malumalu 'o e polokalama fakalalaka ma'ae ngaahi komuniti 'a Tonga (TCDS) ki he ta'u 2003. Na'e foaki mai heni 'e he Pule'anga 'Aositelelia 'a e pa'anga fakakatoa 'e \$58,726. 'Oku fakafuofua ki he peseta 'e 86 'o e mahu'inga 'o e poloseki fakakatoa, pea ko e toenga leva 'o e peseta 'e 14 (fakafuofua ki he pa'anga 'e \$9,477 Tonga) na'e fua ia 'e kinautolu na'a nau kole 'a e ngaahi poloseki ko 'eni.

Tepile 7: Ko e polokalama fakalalaka ma'ae ngaahi komuniti 'a Tonga.

Poloseki	Pa'anga Tokoni (TOP)	Tokoni 'a e Kolo (TOP)	Feitu'u	Ola 'o e Ngaue	Tu'unga 'oku 'i ai
Tanu 'ae kulupu Tekina 'i Moana	50,000	9,477	Sopu	'api 'e 26	Kuo kakato
Komipuita 'ae Kolisi fakapisinisi Sosefa	8,726	Tauhi mo tokanga'i 'oe ngaahi komipuita	Sopu	Komipuita 'e nima (5)	Kuo kakato
FAKAKATO A	\$58,726	\$9,477			

6.3. Tokoni 'a Siapani ki he ngaahi Feitu'u Tukuhausia ange (GGP)

Na'e kamata 'a e polokalama tokoni ko 'eni 'a Siapani 'i he ta'u 1992. 'Oku fakataumu'a ki he ngaahi kautaha fakatautaha (NGOs), falemahaki, ngaahi 'apiako lautohi mo ha ngaahi kautaha 'oku nau fakahoko ha ngaahi poloseki ki he kakai masiva ange.

'I he ta'u 2003, na'e fai ai hano pule'I mo hono fokotu'utu'u 'e he va'a ngaue ki he vahe fonua mavahe mei he kolomu'a ha ki'I polokalama fakamole 'I he malumalu 'o e tokoni 'a Siapani ki he ngaahi feitu'u tukuhausia ange (GGP). 'O hange koia 'oku ha atu 'I he Tepile 8, ko e poloseki fakakatoa 'e 10 na'e lava kakato 'I he lolotonga 'o e ta'u 2003 pea ko e ngaahi poloseki leva 'e 17 na'e lolotonga fakahoko.

Pepa 3: Fakalalaka 'o e Tukuimotu

Tepile 8: Tokoni 'a Siapani ki he ngaahi feitu'u 'oku tukuhausia ange (GGP), 2002.

Ngaue	Pa'anga tokoni (TOP)	Feitu'u	Ola 'o e ngaue	Tu'unga 'oku 'iai
Fakalele'i ma'u'anga vai 'o Nukunuku	156,114	TT	* pamu vai 'e taha * tangike vai 'e taha * mita 'e 270 * naunau ke fakafo'ou 'ae ngaahi paipa kuo motu'a	Lolotonga fakahoko
Fakalele'i ma'u'anga vai 'o Niutoua	71,019	TT	* pamu vai 'e taha * tangike vai 'e taha * mita 'e 145 * naunau ke fakafo'ou 'ae ngaahi paipa kuo motu'a	Lolotonga fakahoko
Fakalele'i 'oe 'apiako lautohi 'o Te'ekiu	56,279	TT	* loki ako 'e ua * toileti 'e 6	Kuo kakato
Fakalele'i 'oe 'apiako lautohi 'o Vaini	72,016	TT	* loki ako fo'ou 'e 6	Kuo kakato
'Api'ako fo'ou 'o Hala'ovave	160,000	TT	* loki ako 'e 6 * toileti 'e 4 * sima vai * tanu	Lolotonga fakahoko
Fakalele'i 'oe 'apiako lautohi 'o Ngele'ia	30,156	TT	* toileti 'e 4	Kuo kakato
Fakalele'i 'oe 'apiako lautohi 'o 'Atata	38,929	TT	* loki ako 'e 2	Kuo kakato
Fakalele'i 'oe 'apiako mitolo 'o Talafo'ou	67,174	TT	* loki ako 'e 3 * toileti 'e 4 * tangike vai 'e 1	Kuo kakato
Fakaakeake 'oe me'atokoni 'i Vava'u	159,905	Vv	Pulopula vesitapolo, kava, vanilla, me'akai foha, moe naunau 'aa	Kuo kakato
Fakalele'i 'oe 'apiako lautohi 'o Holonga	40,096	Vv	Kuata ki he kau faiako	Kuo kakato
Fakalele'i 'apiako lautohi 'o Koulo	20,356	Ha'apai	Fakalele'i loki ako	Kuo kakato
Langa lautohi 'api lautohi 'o Hihifo	139,548	Ha'apai	* loki ako 'e 6 * sima vai 'e ua	Lolotonga fakahoko
Loki/holo ma'u me'atokoni – 'api 'ako lautohi 'o Fanga	157,350	TT	* holo ma'u me'atokoni	Lolotonga fakahoko
Konga hono ua (2) 'oe poloseki langa 'api ako 'o Hala'ovave	156,521	TT	* tanu * kuata nofo'anga kau faiako * aa	Lolotonga fakahoko

Ngaue	Pa'anga tokoni (TOP)	Feitu'u	Ola 'o e ngaue	Tu'unga 'oku 'iai
Fakalelei 'api ako Fokololo 'oe Hau	156,711	TT	* loki ako 'e ua * loki saienisi 'e 1	Lolotonga fakahoko
Fakalele'i 'oe 'apiako lautohi 'o Ma'ufanga	116,123	TT	* loki ako 'e 6 * kuata nofo'anga faiako	Lolotonga fakahoko
Fakalele'i 'oe 'apiako lautohi 'o Houma	110,050	TT	* Loki ako 'e tolu * kuata nofo'anga faiako 'e 1	Lolotonga fakahoko
Fakalele'i 'oe 'apiako lautohi 'o Kolovai	126, 671	TT	* loki ako 'e ua * kuata nofo'anga faiako 'e 1 * toileti 'e 8	Lolotonga fakahoko
Fakalele'i 'oe 'apiako lautohi 'o Matahau	73,830	TT	* kuata nofo'anga faiako * toileti 'e 6	Lolotonga fakahoko
Fakalele'i 'oe 'apiako lautohi 'o Fua'amotu	98,267	TT	* loki ako 'e ua * kuata nofo'anga faiako	Lolotonga fakahoko
Fakalele'i 'oe 'apiako lautohi 'o Talafo'ou	120,107	TT	* loki ako 'e ua * kuata nofo'anga faiako * toileti 'e 6	Lolotonga fakahoko
Fakalele'i 'oe 'apiako lautohi 'o Mu'a	51,988	Tt	* kuata nofo'anga faiako 'e taha	Lolotonga fakahoko
Fakalele'i 'oe 'apiako lautohi 'o Ha'alalo	73,830	TT	* kuata nofo'anga faiako * toileti 'e 6	Lolotonga fakahoko
Fakalele'i 'oe 'apiako lautohi 'o Nukuleka	15,771	TT	Toileti 'e 4	Lolotonga fakahoko
Fakalele'i 'oe 'apiako lautohi 'o Toloa	15,771	TT	Toileti 'e 4	Lolotonga fakahoko
Fakalele'i 'oe 'apiako lautohi 'o Kanokupolu	21,840	TT	Toileti 'e 6	Lolotonga fakahoko
Fakalele'i 'oe 'api 'akoma'olunga 'o	120,584	Vv	Loki ako 'e 6	Lolotonga fakahoko

Ngaue	Pa'anga tokoni (TOP)	Feitu'u	Ola 'o e ngaue	Tu'unga 'oku 'iai
Vava'u				
FAKAKATOA	2,427,006			

Ngaahi Fokotu'utu'u ki he Kaha'u

'Oku ha heni 'a e fokotu'utu'u ngaue ki he 2003/04 – 2005/06 kae tautautefito ki he 2003/04. Ko e ongo ta'u ki mui, 2004/05 – 2005/06, 'e fiema'u ke toe fai hano fakapapau'i.

Makatu'unga 'i he lipooti 'i Fepueli 2004 'i hono vakai'i ko ia 'o e Palani Fakalalakaka Fakafonua Fika 7 (SDP7), ko e fakalalakaka ko ia 'o e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga 'i he ngaahi 'otu motu mo e ngaahi tukui kolo ki 'uta 'a e taumu'a mahu'inga mo e ngaahi fakamole lahi taha 'a e Pule'anga 'a ia kuo patiseti ki ai 'a e pa'anga 'e 17.3 miliona pe ko e peseti 'e 37.9 'o e fakamole fakalukufua ki he 2003/04 ki he ngaahi poloseki mo e ngaahi palani ko 'eni:

- ko e Palani Langa Fakalalakaka ki he 'otu Ha'apai, ko e fakamole fakakatoa ko e pa'anga 'e 2.1 miliona 'o kau ki ai mo e poloseki faka'uhila ki he 'otu Ha'apai, 'a ia na'e fakafuofua ki he pa'anga 'e 1.4 miliona;
- ki he ongo Niua, ko e pa'anga fakakatoa 'e 694,000 'a e fakamole ki he 2003/04 'o kau ki ai mo e ngaahi poloseki fakalalakaka ki he ngaahi lautohi Pule'anga mo e ngaahi Kolisi (\$228,000) pea pehe ki he poloseki faka'uhila (\$285,000), 'a ia 'oku 'amanaki ke fakapa'anga 'e he Pule'anga Nu'usila;
- ko e polokalama fakalalakaka ki 'Eua 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 986,000 ki he vaha'a taimi tatau pe 'o kau ki ai mo e poloseki fakalalakaka ki he ma'u'anga vai 'a ia 'oku fai 'a e ngaue ki ai ke kamata 'a e poloseki ko 'eni 'i he ta'u fakapa'anga 2003/04 pea 'oku fakafuofua 'a e fakamole ki he pa'anga 'e 570,000 mei Nu'usila;
- ko e polokalama langa fakalalakaka ki Vava'u 'oku fakafuofua ia ki he pa'anga 'e 11.1 miliona 'a ia ko e tokoni ia mei he 'Iunioni 'a 'Iulope (EU); pea mo e
- polokalama langa fakalalakaka ki he ngaahi kolo ki 'uta, 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 20.4 miliona ki he vaha'a taimi tatau pe 'o kau ki ai mo e polokalama langa fakalalakaka ki he ngaahi ma'u'anga vai ki 'uta (\$700,000); pea pehe ki he polokalama tokoni 'a e Pule'anga Siapani (Grassroots Projects) ki he ngaahi ako (\$900,000).

Ko e tepile 'oku hoko atu 'I lalo 'oku ne fakaikiiki ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u mo e ngaahi taumu'a 'o e ola tefito hono hongofulu – ma-taha (SRA11) pehe foki ki hono ngaahi polokalama pea mo e ngaahi fiema'u faka-pa'anga ki he ta'u faka-pa'anga 2003/04 ki he 2005/06. 'Oku kau fakataha foki heni mo ha ngaahi polokalama fakalalakaka fakafonua fika 7 (SDP7) ki he ngaahi tefito'I sekitoa mahu'inga 'e 3: Ngoue, Toutai pea mo e Takimamata.